

Ярослав Пилинський

Деліберативна освіта в умовах децентралізації

Деліберативна освіта в умовах децентралізації ♦ Я. Пилинський

Ярослав Пилинський

ДЕЛІБЕРАТИВНА ОСВІТА В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

**Посібник з організації дорадчого
навчання громадян**

**Київ
«Стилос»
2018**

УДК 37.06
ПЗ2

*Рекомендовано до руку рішенням вченої ради
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих
НАПН України,
протокол № 12 від 27 листопада 2017 року*

Рецензенти:

Гриневич В.А. – доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України;

Климанська Л.Д. – доктор політичних наук, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка».

Пилинський Ярослав

ПЗ2 Деліберативна освіта в умовах децентралізації. Посібник з організації дорадчого навчання громадян. Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. – Київ: «Стилос», 2018. – 173 с.

ISBN 978-966-2399-50-9

В умовах децентралізації набуває актуальності навчання громадян самостійно здійснювати демократичні перетворення. Ця наукова праця пропонує методичні поради з організації громадських дорадчих нарад, навчання учнів старших класів та студентів вишів деліберативної освіти. Вона буде корисна усім, хто хоче творити демократію в Україні.

ISBN 978-966-2399-50-9

© Пилинський Я., 2018
© «Стилос», видання, 2018
© Камінська А., обкладинка 2018

ДЕМОКРАТІЯ – ЦЕ ОБГОВОРЕННЯ

Відомою є істина, що мова – дзеркало народної душі. Однак це поетичний погляд на мову. Насправді у мові не віддзеркалюється, а акумулюється і передається наступним поколінням весь досвід народного буття. Те, що відбувається в народі, що він переживає, як переживає – все це певним чином знаходить своє відображення у мові. Водночас, постійно перебуваючи в контакті з іншими народами, кожен народ запозичує з їхніх мов нові слова для позначення понять, які не є надбанням власного економічного і політичного розвитку. І якщо це технічний термін, чи назва якогось нового продукту, то це не так суттєво. Нові технічні прилади і пристрої, нові технології впроваджуються, новий продукт завойовує ринок і їхні назви стають однозначно зрозумілими для всіх.

Дещо по-іншому відбувається засвоєння слів, що позначають політичні явища чи поняття. Як показав досвід останніх трьох десятиліть, якщо громадяни не мають відповідної політичної практики, а політичне поняття не закорінене у національній культурі, то складається ситуація коли слово у мові є, і воно широко вживане, але, оскільки, його було привнесено з чужої мови, і не наповнено належним змістом на власному ґрунті, змістом, що виростає із щоденної практики, то вживання такого слова часто є недоречним, не поєднується з життєвою практикою.

Ось, наприклад, демократія – чи не найбільш вживане слово у наших медіа та повсякденному житті. Однак, мабуть, не буде перебільшенням сказати, що насправді, незважаючи на те,

що ми вже майже тридцять років будуємо демократичну державу в Україні, уявлення більшості громадян про те, що таке демократія все ще перебувають на тому ж рівні, на якому вони були відразу після розпаду Радянського Союзу. Тоді багатьом здавалося, що ось коли ми позбулися комуністичної влади, то легко і швидко збудуємо собі демократію і заживемо при ній заможно і безпечно. Наші уявлення пов'язувалися переважно зі поняттям «справжній комунізм» без комуністів, бо інших на той час у переважній більшості громадян і не було.

Не було розуміння того, що демократію треба вибудовувати, творити щоденною працею. Бо вона тільки тоді стає сильною і забезпечує добробут і процвітання, коли все суспільство (а надто його очільники) поважає верховенство права, недоторканність власності, дотримується законів, суворо карає за їх порушення, що демократія – це коли переважна більшість громадян свідомо дотримується золотого правила – «не роби іншому того, чого ти не хотів би, щоб було зроблено тобі».

Сьогодні, однак, Україна так і не стала демократичною державою. Найсильнішим аргументом на користь цього невтішного твердження є постійна міграція громадян України у пошуках кращої долі. Жодна демократична держава не втрачає так багато громадян, як наша. Країни, до яких їдуть сьогодні українці, мають розвинене громадянське суспільство, яке контролює владу. Одним із головних інструментів громадянського суспільства, який забезпечує його здатність контролювати владу є постійна участь більшості його членів у громадських справах, які започатковуються в результаті широкого обговорення громадськістю усіх важливих суспільних проблем. Досвід цих країн свідчить, що сьогодні громадські обговорення безумовно є невід'ємною складовою суспільних процесів. У сучасній американській та західноєвропейській політичній культурі вони позначаються словом *деліберація*.

Для українського політичного лексикону це слово нове, оскільки діяльності, яку воно позначає в американській юридичній і політичній практиці, досі в Україні не здійснювалося, переважав авторитарний спосіб суспільного буття.

Ще, у 18-му столітті, це слово використовувалося у британських та американських судах для означення процесу вдум-

ливого і всебічного обговорення присяжними суті справи з метою прийняття найбільш виважене рішення. Згодом, вже у 20-му у США, під час великої депресії, коли стало зрозумілим, що без залучення до боротьби з економічною кризою якомога більшої кількості громадян її навряд чи вдасться здолати, термін деліберация увійшов у політичний лексикон. Уряд допомагав організовувати наради громадян, під час яких вони мали всі разом шукати відповіді на найбільш складні питання, що турбували їхні громади і націю загалом. У цей складний час по суті відбулося відродження демократії на новому етапі суспільного розвитку. Як і в античні часи, громадяни почали безпосередньо брати участь у поліпшенні свого власного життя, разом обговорюючи проблеми, шукаючи шляхи її вирішення для того, щоб потім разом впроваджувати їх у життя. Таким чином демократія, яка на той час була переважно конкурентною чи змагальною, коли шляхом виборів і голосування виборці визначалися, кому віддати право приймати політичні та економічні рішення у найближчі кілька років, набувала ознак деліберативності, ставала дорадчою і перетворилася на щоденну практичну роботу. А процес вирішення проблем суспільства із змагання, що завжди врешті-решт розділяло його на переможців і переможених, перетворився спочатку на обговорення, а потім і на спільне вирішення громадянами усіх суспільно важливих проблем.

Основою деліберативної наради, її суттю і її метою є залучення якомога більшої кількості громадян до обговорення та вирішення суспільних проблем як загальнодержавних, так і місцевих. Особливо це стосується проблем, які мають значний ціннісний компонент, коли громадяни приймають рішення, орієнтуючись на свої внутрішні цінності.

Як відомо, ще Сократ вважав, що доброчинності треба навчати. Сьогодні американські школи та вищі використовують деліберацию для демократичної освіти та виховання громадян.

Вже майже сто років Фондація ім. Кеттерінга, яка була заснована у Дейтоні (Огайо) у 1927 році, досліджує, підтримує і сприяє поширенню демократичної освіти у США і в усьому світі. За ці роки було проведено чимало нарад і конференцій, видано десятки книг, сотні випусків періодичних видань та бюлетенів. Так, протягом останніх десятиліть, Фондація щороку публікує

«Кеттерінг ревью» (Kettering Review) – кварталник, у якому обговорюються різноманітні проблеми функціонування та розвитку демократії у США та інших країнах, роль громадян, медіа, громадських діячів та громадської думки. Крім того, для тих хто цікавиться демократичною – деліберативною освітою у вишах з 2001 року видається щорічник «Вісник вищої освіти» (The Higher Education Exchange), у якому викладачі вишів, та шкіл мають змогу обмінюватися досвідом із впровадження деліберативної освіти у школах та вищих навчальних закладах. Також щороку публікується кілька випусків «Зв'язків» (Connections) – видання що спеціалізується на популяризації різноманітних тематичних блоків поширення демократичної освіти: в багатоетнічному середовищі, серед громадян, у навчальних закладах тощо. Кожен тематичний випуск – це міні-підручник, у якому всебічно висвітлюються різні актуальні теми деліберативної освіти.

На окрему увагу заслуговують монографії Давіда Метьюза «Політика для людей» (Policy for People), «Чи є у нас громадяни для громадських шкіл?» (Is There A Public for Public Schools), «Відновлення громадянської освіти за допомогою відновлення демократії» (Reclaiming Public Education by Reclaiming our Democracy) та інші праці цього видатного вченого, який уже майже п'ятдесят років очолює Фундацію.

У пропонованій книзі розглядаються різні аспекти деліберативної освіти. Це і історичний екскурс організації та поширення деліберативних нарад в Америці на початку 20-го сторіччя, і приклади використання деліберативних нарад і деліберативної освіти у громадах, школах та вишах у США. Окремо висвітлюються методичні поради з організації та проведення деліберативних нарад, а також уроків у школах і вишах. Адже деліберативна освіта – це передусім практика, дієвість якої можна побачити і відчути лише активно впроваджуючи її у повсякденне життя громади, чи у навчальний процес у середній школі чи вищому навчальному закладі. Звичайно, деліберативна освіта – це не панацея від усіх суспільних хвороб, але досвід країн, де вона є частиною громадського життя, промовисто свідчить, що без активної участі громадян в управлінні державою, містом чи громадою демократичні процеси завмира-

ють, натомість набуває поширення авторитаризм, корупція, а що найгірше – байдужість громадян до своєї держави, навіть до своєї долі.

Автор висловлює щирю вдячність керівникам Фундації ім. Кеттерінга Девіду Метьюзу, Максін Томас, Джону Дедріку та всім колегам за надану можливість працювати у бібліотеці Фундації, брати участь у численних конференціях, семінарах та дискусіях, які допомогли мені краще зрозуміти «дух і літеру» демократичної освіти, дали змогу поділитися цими знаннями з Вами, шановні читачі.

Ярослав Пилинський

Київ, грудень, 2017

Розділ 1. ДЕЛІБЕРАТИВНА ОСВІТА І ГРОМАДЯНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Демократична освіта дорослих – виклик сучасності

Українське суспільство тривалий час виховувалося в умовах тоталітарного контролю. Це стосується насамперед тих, кому сьогодні вже давно за тридцять. Молоде покоління також отримало, можливо, не таку глибоку, проте відчутну ін'єкцію послуху від держави, оскільки переважна більшість його вчителів і вихователів ніколи не мали іншого досвіду, крім тоталітарного, і тому саме його відтворювали у своїй щоденній навчальній практиці. Отже, для більшості українців уявлення про державу, як про доброго чи злого батька або матір, є глибоко закоріненим ще радянською владою. Тому багатьом громадянам важко зрозуміти і усвідомити, що вони самі мають турбуватися про себе, об'єднуватися у громади, контролювати обрану ними владу, самі мають удосконалювати своє життя і нести відповідальність за помилки і прораханки у своїх діяннях.

Якщо дитину не вчити писати, читати та рахувати, вона ніколи не стане повноправним громадянином і членом суспільства. Це очевидно, і не викликає заперечень. Сучасна практика поширення інформації та спосіб залучення громадян до управління державою показують, що без належної освіти – демократичної освіти, без вдумливого обговорення громадянами своїх проблем, з'ясування всіх можливих «за» і «проти», неможливо ухвалити кваліфіковане рішення, яке водночас для переважної більшості громадян було б прийнятне як власне рішення, а не нав'язане владою.

Однак більшість, якщо вона недостатньо, або невірно поінформована також може помилятися. А в умовах поширення інформації зі швидкістю світла, помилкові рішення більшості можуть перетворити демократичні суспільства, якщо не на авторитарні, то на плебісцитарні демократії, з усіма можливими негативними наслідками. Отже, сьогодні навчання демократії, і передусім навчання проводити вдумливе обговорення суспільних проблем, може допомогти громадянам стати не лише активними, але і свідомими учасниками процесу здійснення влади у своїй громаді, і у своїй державі. Як влучно відзначив відомий голландський політик: «Для багатьох наших співгромадян, демократія це щось неминуче, як дощ»¹. Однак демократія – це не природне явище, а наслідок цілеспрямованої людської діяльності, якої цілеспрямовано треба навчати. Ця проста істина для багатьох, на жаль, не є аж такою очевидною².

Для розуміння процесів, що сьогодні відбуваються у світі, варто, на нашу думку, також звернути увагу те, що люди досить часто здійснюють колективні дії, які цілком подібні до дій так званих анонімних зграй. Особливо це стало помітним в останні десятиріччя, коли поширення інформації стало настільки блискучим, що його можна порівняти із візуальним контактом всередині відносно великої зграї. У зв'язку з цим варто згадати погляди, висловлені австрійським вченим, лауреатом Нобелівської премії Конрадом Лоренцом у відомій праці присвячені агресії живих істот³.

У цій праці, що має назву «On Aggression» (*Про агресію*) відомий етолог зазначає, що люди за умов певних обставин можуть перетворитися на анонімну зграю. Для анонімної зграї, на думку вченого, характерним є те, що велика кількість живих

¹ Mark Rutte, Interview Mark Rutte, Prime Minister of the Netherlands, from the World Economic Forum 2017. <https://www.cnbc.com/2017/01/20/interview-with-mark-rutte-prime-minister-of-the-netherlands-from-the-world-economic-forum-2017.html>

² Mathews David. The Ecology of Democracy. Kettering Foundation Press. 2014. – P. 5.

³ Lorenz Konrad, On Aggression. Routledge Classics, London NY, 2002. – P. 134–145.

істот, тісно об'єднавшись, рухаються у одному напрямі. За таких обставин особина у зграї прагне будь що перебувати якнайтісніше до собі подібних. При цьому, на думку вченого, таке прагнення близькості може бути не лише вродженим, як наприклад у риб, чи деяких видів пташок, але воно, на думку вченого, може залежати від індивідуального навчання. Спостереження, проведені вченим упродовж багатьох років, а також порівняння із спостереженнями колег дали йому підстави вважати, що інстинкт, який збирає тварин до гурту, має шалену силу. І ця сила притягання до зграї, що впливає на окремих особин, чи на їх невеликі групи, зростає зі збільшенням розмірів зграї.

Вчений вважав, що не зважаючи на видимі недоліки існування тварин у великій зграї, таке життя повинно мати і якісь переваги, які не лише повинні врівноважувати недоліки, але й перевищувати їх настільки, що тривалий селекційний тиск виховав у таких тварин складні механізми гуртування у зграї.

І хоча більшість соціологів переконані, що первісною формою соціального об'єднання є сім'я, а вже з неї у процесі еволюції розвинулися усі інші форми об'єднань, поширені серед усіх вищих живих істот. Проте є підстави вважати, що найперша форма «співтовариства» живих істот – у найширшому значенні цього слова – анонімні зграя, типовий приклад якої це риби у світовому океані. Всередині такого утворення немає нічого, що нагадувало б структуру, лише величезна маса однакових елементів. Вони безумовно впливають один на одного, адже, існують різні форми взаєморозуміння між істотами, що об'єднанні у такі зграї.

Як зазначає учений, велика зграя дрібних і тісно об'єднаних риб, водночас демонструє непевність і мінливість. Час від часу якісь підприємливі рибки утворюють невеликі групи, які висуваються назовні із зграї. Але в міру того, як ці групи видовжуються, виднішим стає напруження у них, і як правило, цей пошук закінчується стрімким поверненням у надра зграї. Як коментує К. Лоренц: «Коли бачиш такі нерішучі дії, мимоволі починаєш сумніватися у демократії і бачиш переваги у авторитарній політиці»⁴.

⁴ Lorenz Konrad, *On Aggression*. Routledge Classics, London NY, 2002. – P. 140.

У тому, що такі сумніви і побоювання, можливо, виправдані виявляє простий, але дуже важливий для соціології дослід, проведений Еріхом фон Хольстом з річковими рибами голянами (*minnow*). Проводячи дослід, він видалив одній рибі цього виду передній мозок, який відповідає, принаймні у цього виду риб, за всі реакції зграйного об'єднання. Голян з видаленим переднім мозком виглядає, їсть і плаває, як усі інші. Єдина його поведінкова відміна полягає в тому, що йому байдуже, якщо ніхто із «родичів» не слідує за ним, коли він впливає зі зграї. Отже, йому не властива нерішуча поведінка нормальної риби, яка, навіть якщо вона дуже швидко пливе кудись, весь час звертає увагу на свою зграю, чи хтось пливе за нею, і скільки таких особин. Голяну без переднього мозку це було байдуже, якщо він бачив поживу, чи хотів пливати кудись через якусь іншу причину, він рішуче прямував туди – і неймовірно, але вся зграя повертала за ним. Скалічена істота, саме через свій дефект стала безсумнівним лідером⁵.

Як показують спостереження, справа в тому, що форма такого об'єднання абсолютно анонімна, а кожному окрему істоту цілком влаштовує будь-чье товариство. Ідея особистої дружби не прикладається до таких анонімних зграй, всі однакові, отже, немає сенсу за когось чіплятися як за товариша. Зв'язки, які об'єднують таку анонімну зграю, є цілком відмінними від особистої дружби, яка робить міцним і стабільним наше сучасне співтовариство.

Досвід переконує, що дружби і взаєморозуміння, необхідно не лише навчати, але і постійно підтримувати і практикувати, оскільки лише в колективі, у громаді за постійного безпосереднього спілкування ці уміння і знання не лише зароджуються і виховуються, але підтримуються і вдосконалюються.

А тим часом переважна більшість громадян України ставить до держави як до чогось знеособленого. Хоча усі державні функції виконують конкретні люди. Всі державні рішення мають безпосередніх творців, коло яких інколи обмежене кількома особами. Не усвідомлюючи цей простий факт, громадяни не утруднюють себе розумінням того, що вони повинні налаго-

⁵ Ibid. – Р. 141.

дити дієвий контроль над посадовцями, їх діяльністю, рішеннями і доходами. Лише за умови такого контролю суспільству вдасться, якщо не подолати, то принаймні мінімізувати корупцію і створити рівні умови розвитку для усіх громадян.

Більшість проблем громадяни могли б оминати, або легко здолати, якби володіли для цього достатніми знаннями, знали справжню суть проблем, що постають. Особливо болісно прорахунки сприймаються тоді, коли незнання на рівні суспільства обертається стражданнями окремих людей. Адже виправляти колективні помилки, як правило, значно важче ніж власні. І це не тільки тому, що інший масштаб, а ще й тому, що у суспільстві закорінені думка щодо безсумнівної правоти більшості, що колективний розум не може помилятися, а тому будь-що запропоноване меншістю є помилковим. Ситуація ускладнюється ще й тим, що на відміну від знань, накопичених людством у галузі точних і природничих наук які передаються безособово за допомогою різних матеріальних носіїв, соціальні знання, зв'язки і дії суспільство мусить значною мірою відтворювати і передавати через живе спілкування. А тому гуманізм, толерантність, доброту, взаємодопомогу не можна заснувати раз і на завжди, а потім лише нарощувати і збільшувати. Навпаки, на новому етапі суспільного розвитку їх треба відтворювати та передавати заново. І тому моральні якості суспільства, етичні цінності окремих громадян вразливі і мінливі⁶. Те, що сьогодні вважається неприпустимим злом, завтра може виявитися лише порожнім забобою, а натомість, прийнятне сьогодні, буде вважатися неприпустимим порушенням елементарних прав людини. Те що тим часом страждають цілком конкретні люди – то їх страждання відходять разом з ними, і наступні покоління переймаються цим настільки мало, що можуть знову повторювати ті самі помилки, прирікаючи багатьох співгромадян на страждання. Чи можна вийти з цього зачарованого кола? На жаль, однозначної відповіді немає. Але, на нашу думку, не намагатися знайти її, знаючи, що дійсний

⁶ Kant I., Idea of a Universal History on a Cosmopolitical Plan. // <http://philosophyproject.org/wp-content/uploads/2013/02/IDEA-OF-A-UNIVERSAL-HISTORY-ON-A-COSMPOLITAN-PLAN.pdf>

стан справ має бути змінено, мабуть, ще гірше ніж просто чинити зло через незнання.

Як показує сучасний досвід, люди досягли видимих успіхів у облаштуванні свого життя саме там, де було знайдено дієвий спосіб шукати і знаходити баланс між тим, що має робити громада і що має робити держава. Там, де люди схильні до послуху державі, а отже, виявляють пасивність і очікують патерналістської опіки від неї, як правило, спостерігається стале відставання. Одним із важливих інструментів виховання активних і свідомих громадян має стати, на нашу думку, деліберативна педагогіка.

Деліберативна педагогіка⁷, як ми її розуміємо, – це набір засобів, методів та інструментів, які допомагають виховувати активних громадян, здатних вдумливо і аргументовано, а головне, кваліфіковано обговорювати спільні проблеми і знаходити оптимальні можливості для їх вирішення. Вона, деліберативна освіта – важливий елемент громадянської освіти. Така ця освіта має бути неперервною. Адже вона слугує вихованню компетентних і освічених громадян, здатних не лише спільно виробляти і приймати кваліфіковані рішення, але і разом втілювати їх у життя.

Демократична і громадянська освіта в Україні

Нині, коли відбувається активний розвиток української держави, її демократизація та перетворення підданих тоталітарної держави на вільних громадян, громадянська освіта та виховання є найважливішим завданням. Адже без освічених громадян, свідомих свого громадянського обов'язку неможливе ані становлення, ані подальше існування української демократичної держави. Без формування свідомих, освічених, активних грома-

⁷ У розділі 4 ми розкриємо наше власне розуміння поняття «деліберативна педагогіка», порівняємо його з традиційним навчанням за такими параметрами: мета, позиція учня й педагога, організація комунікації в навчальному процесі, методи навчання, а також запропонуємо методи його впровадження до шкільного та університетського курсу.

дян, які сповідують демократичні цінності та дотримуються моральних настанов, неможливо підтримувати та розвивати демократичну культуру.

Ідеї громадянської освіти і громадянського виховання віддавна були притаманні українській педагогічній думці. Як відомо, демократична освіта в Україні має давню історію, адже веде свій початок від демократичних революцій, що розпочалися у Європі у далекому 1848 році і покликали до життя численні просвітницькі громадські організації⁸. Вони добровільно взяли на себе тягар народної просвіти. А це в умовах політичних трансформацій 19 ст. означало виховання із підданих великих імперій майбутніх громадян національних демократичних держав. В Україні ці організації мали назву «Просвіта»⁹. Їх поширення припадає на 60–70 роки спочатку на Галичині (Австро-Угорська імперія), а потім і на решті території України, на Кубані і навіть у Заволжі і на Далекому Сході. Вони виникали всюди, де українське населення проживало компактно. Саме діяльність цих осередків культурної, національної і громадянської освіти підготувала появу у 1917 році демократичної Української держави. Проте через слабкість своїх демократичних державних інститутів вона не змогла опиратися тоталітарній більшовицькій Росії, і після тривалої війни (1918–1921) була завойована і стала частиною комуністичної імперії. В результаті комуністичного панування лише протягом першої половини 20 століття Україна втратила близько половини свого населення, а також практично всі великі етнічні громади (польську, німецьку, єврейську, грецьку та ін.), що також стали жертвами комуністичного та нацистського геноциду¹⁰.

⁸ Spring of nations. Revolution 1848-1849 in Galicia: [http:// www. aus-ugr.narod.ru/37.html](http://www.aus-ugr.narod.ru/37.html)

⁹ Лозинський М. Сорок літ діяльності Просвіти [https:// archive.org /stream/sorokltdialn00lozyuoof#page/n3/mode/2up](https://archive.org/stream/sorokltdialn00lozyuoof#page/n3/mode/2up) Всеукраїнське товариство просвіта. <http://prosvitanews.org.ua/istor.html>

¹⁰ See: Snyder T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. Basic Books, 2012, p. 560. / Baberowski Jörg. Der rote Terror. Deutsche Verlags-Anstalt, 2003., S.290. / Stéphane Courtois, Joachim Gauck, Ehrhart Neubert et al., *Das Schwarzbuch des Kommunismus. Unterdrückung, Verbrechen und Terror*. (1998) Piper Verlag, München 2004.

Головними складовими громадянської освіти в Україні у радянський період останніми роками були освітні установи – дитячі садки, загальноосвітні школи, професійно-технічні училища та ВНЗ, у яких здійснювалося виховання у молоді так званого наукового комуністичного світогляду. Таким чином з раннього дитинства і впродовж навчання у майбутніх громадян формувалася лояльність до існуючого політичного ладу, беззаперечне визнання правильності партійних ідей, некритичність до розбіжностей дійсного і проголошуваного, слухняність, віра в комуністичну утопію¹¹.

Не менш важливий елемент комуністичної громадянської освіти – освіта дорослого населення. Це була практично неперервна комуністична освіта, що тривала впродовж усього життя. Вона забезпечувалася під час теоретичних семінарів, конференцій, регулярних політичних інформацій на всіх без винятку підприємствах та в установах, а також у школах основ марксизму-ленізму, на спеціалізованих політичних гуртках, в університетах марксизму-ленізму, на профспілкових курсах, у будинках політичної освіти, а також шляхом самоосвіти. Крім того, все це дублювалося різноманітними профспілковими установами і заходами.

Важливою складовою політичної (громадянської) освіти в СРСР була фундаментальна підготовка науковців з предмета, який називався історія партії, а також різноманітних ідеологів за спеціальностями марксистсько-ленінська філософія та науковий атеїзм. Ці курси окремо читалися всім студентам ВНЗ та більшості студентів середніх спеціальних навчальних закладів. Окремо варто згадати політичних інформаторів або лекторів, яких на кінець 70-х років налічувалося в Україні 687 тисяч чоловік¹².

¹¹ Наприклад, у звичайному посібнику для вивчення англійської мови у 8 класі (Українсько-англійський розмовник. – К. 1980) з 33 тем лише чотири не були політичними: Моя сім'я, Мій робочий день, Великобританія і Лондон. Решта тем мали політичний контекст: Rights and duties of the citizens of the USSR, Lenin and his Mother, Foreign Languages in the life of V. Lenin and K. Marks, The 25th Congress of the Communist Party of the Soviet Union etc.

¹² Дем'янчук О. Політична освіта. Місток між державою та громадянським суспільством. // Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики. К.: НаУКМА 2008. – с. 69.

Проте, як показала історія розпаду Радянського Союзу, в значної частини суспільства всі ці зусилля зрештою виховали типову для тоталітарних суспільств дводумність. Як тільки під впливом економічного та соціального занепаду, неминучого для будь-якого закритого суспільства партія ослабила свій репресивний тиск на суспільство, слабкість, декоративність та поверховість комуністичного виховання стала очевидною. Адже насправді метою цієї освіти був захист інтересів по суті невеликої частини суспільства – партійної верхівки що і сама не вірила у власні пропагандистські вигадки.

Отже, хоча в СРСР функціонувала добре налагоджена система політичної освіти, яка виконувала місію політичної індоктринації і була зорієнтована на обслуговування однієї партії в умовах її монопольного права на політичну владу, радянська громадянська освіта зникла. І сьогодні молодим поколінням важко уявити, що таке колись існувало.

Але за роки свого існування ця радянська громадянська освіта – догматична, некритична, неправдива і дводумна глибоко травмувала суспільство. Щоб подолати її наслідки українському суспільству доведеться торувати шлях повернення від комуністичних до загальнолюдських цінностей, від класової ненависті до «золотого правила» та моральних норм цивілізованого світу.

Ідеологи комуністичної громадянської освіти свідомо уникали деліберації у своїй практичній роботі, адже виховували не вільних і здатних до саморефлексії та самостійної оцінки громадян з розвиненим критичним мисленням, а слухняних виконавців волі партійних керівників.

Після руйнування СРСР система громадянського виховання припинила своє існування. І тривалий час говорити про якесь політичне, громадянське виховання вважалося недоречним. Тому важливою подією у розвитку громадянської освіти в Україні стало заснування у 1999 р. Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія», а також недержавних громадських організацій як-то Центр громадянської освіти «Київське братство», Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» та ін. Саме тоді розпочалося дослідження політичної і громадянської культури українського суспільства,

почали відбуватися конференції і семінари¹³, було розроблено Концепцію громадянської освіти, навчальні курси (наприклад, «Політика громадянської освіти»), з'явилася методична література, що мала допомогти викладачам поширювати цінності громадянської культури¹⁴.

Водночас перед українськими вчителями громадянської освіти постало складне завдання, адже і предмет навчання (демократія) і теорія навчання зазнали значних трансформацій наприкінці 20 – на початку 21 століття. Крім того, у багатьох з'явилася зневіра, лунають розмови про кризу демократії, її деградацію та втрату позицій. Перед викладачами «нових демократій» постало завдання і проблемне питання, не лише як навчати демократії, але і якої демократії навчати? Про це міркування у наступних параграфах.

Проблеми демократії і методика пошуку їх вирішення

Теза про те, що демократія – найгірша форма правління, якщо не брати до уваги всіх інших форм, не викликає заперечень у її прихильників, і тим більше у її противників, і свідчить, на нашу думку, про здатність самих демократів об'єктивно дивитися на світ навколо¹⁵. Сьогодні вже зрозуміло, що основне переконання демократів-народників, яке дуже нагадувало релігійну віру, що народ сам по собі хороший, і треба лише звільнити його від гніту тиранів, а тоді запанує справедливість, на жаль, не витримало перевірки життєвою практикою. Поразки

¹³ Громадянська освіта в Україні. Семінар. Київ 2 жовтня 2001 р. https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/2001_10_02.pdf // Всеукраїнська асоціація Нова Доба: <http://www.novadoba.org.ua/>

¹⁴ Бакка Т. В., Ладиченко Т. В., Марголіна Л. В. Шкільний курс Громадянська освіта: основи демократії та методи його навчання. – Основа, 2009. – С. 254 // Інститут громадянської освіти НаУКМА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukma.edu.ua/index.php/science/tsentri-ta-laboratoriji/institut-gromadyanskoji-osviti

¹⁵ Моска Г. История политических учений. – М.: «Русайнс», – 2015. – С. 236–247.

демократії на пострадянському просторі остаточно розвіяли ілюзії стосовно іманентної демократичності громадян і їх буцімто вродженого прагнення жити у справедливому і демократичному світі, де всі суспільні проблеми будуть вирішуватися за допомогою змагання ідей і знань. Ця віра в народ особливо поширена серед прихильників демократії у країнах з авторитарними режимами. Не зважаючи на видиму поразку в одній країні, прихильники цієї точки зору, неминуче з'являються у іншій. Тому їх цілком справедливо можна вважати демократичними оптимістами.

Натомість у країнах, де демократія справді існує, переважають демократи-песимісти, які вже давно попросилися з вірою в народ і скептично дивляться на людей, як на справжніх егоїстів. Проте вони вірять у магію демократичних процедур, і принципів¹⁶. Як зазначає далі автор цієї праці, «у сучасних ліберальних суспільствах досягнуто загальної домовленості щодо принципів, які стосуються процедурних питань, аніж питань сутнісних. Загальна підтримка демократії та рівності можливостей є основними принципами, з приводу яких існує загальна згода, хоча знову ж таки, тільки на абстрактному рівні. Конкретні розробки, з цих та інших принципів викликають незгоду серед широкого загалу і для вирішення потребують застосування процедур¹⁷».

Обидва погляди, оптимістичний і песимістичний, співіснують у середовищі демократів ще з 18 століття, але нині на початку 21 століття чітко виявилася обмеженість погляду песимістів, не зважаючи на те що вони досягли видимих успіхів у багатьох країнах. Базові підвалини демократії: загальне виборче право, багатопартійна система, прозорість виборів, політичні свободи, права людини і т. д. були ефективними рушіями суспільного розвитку і успішно працювали понад сто років. Однак нині на початку 21 століття цілком чітко виявилися три проблеми, які становлять суттєву загрозу подальшому розвитку демократії.

¹⁶ *Klosko George. Democratic Procedures and Liberal Consensus.*— Oxford University Press, 2000. — P. 230.

¹⁷ *Ibid.* — P. 231.

Перша проблема полягає в тому, що авторитарні режими навчилися маскуватися під демократії, про що свідчить досвід СРСР та інших країн соціалістичної орієнтації. Сучасна Росія демонструє усі атрибути демократії, проте насправді залишилася авторитарною державою¹⁸. Крім того, авторитарні режими навчилися використовувати інститути демократії у своїй боротьбі проти самої демократії¹⁹. Однак це також вже було. Наприклад, російська імператриця Катерина II успішно боролася за демократію і права релігійних дисидентів у Речі Посполитій до повного її розподілу між трьома монархіями²⁰. Варто також згадати діяльність Міністерства закордонних справ Німеччини під час Першої світової війни у країнах супротивників²¹. Особливо успішною, як відомо була співпраця з В. Леніним і його більшовиками, які зрештою здійснили жовтневий переворот, захопили владу і вивели Росію з війни²².

Однак сучасні авторитарні режими вийшли на якісно інший рівень боротьби з демократіями. Достатньо згадати, теракти у Парижі, Ніці, чи Берліні у 2016 р., або історію дівчинки Лізи у Німеччині, яка цілком була сфабрикована

¹⁸ «Необходимым условием развития в стране демократии является создание эффективной правовой и политической системы. Но ценой развития демократических процедур не может быть ни правопорядок, ни столь трудно достигнутая стабильность, ни устойчивое проведение взятого экономического курса». В.Путин (Послание 2005 года.)

¹⁹ Про це попереджав, наприклад, Фрідріх фон Хайек. Див.: *Hayek Friedrich, Law, Legislation and Liberty, V. 2: The Mirage of Social Justice*. University of Chicago Press, 1978, – P. – 210.

²⁰ *Wandycz Piotr Stefan, The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*. Routledge; 2001, P. – 345. Norman Davies, *God's Playground. A history of Poland*. Oxford University Press, 1981, P. 1210; A. Andrusiewicz, *Katarzyna Wielka. Prawda i mit*. – Warszawa, 2012. – P. 688.

²¹ *Thomas Boghardt. Spies of the Kaiser: German Covert Operations in Great Britain during the First World War Era*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2005. xiv + 224 pages.

²² *Zeman Z.A.B., Germany and the Revolution in Russia, 1915–1918: Documents from the Archives of the German Foreign Ministry*. – Oxford University Press; 1958. – 180 p.

російськими спецслужбами і проросійськими ЗМІ взимку 2016 року²³. І таких прикладів можна пригадати багато.

Друга проблема полягає в тому, що демократичні країни увійшли в своєму розвитку в нову фазу. Як свідчать останні вибори у США, Брекзїт чи мігрантська криза у ЄС, традиційні демократії нині потребують оновлення свого інструментарію. Хоча їх головні демократичні підвалини були закладені ще у 19 столітті і ніби витримали випробування часом, нині стали вразливими для маніпуляцій. Різні авторитарні групи як всередині цих країн, так і ззовні використовують демократичні інструменти (свободу слова, права людини, верховенство права, вільні вибори) для руйнування демократичних суспільств.

Одним із важливих способів протидії цій небезпеці має стати поширення у демократичних суспільствах громадянської освіти, залучення громадян до активної співпраці, розвиток критичного мислення і уміння на громадських форумах спільно обговорювати і вирішувати проблеми, що постали перед громадою і державою. Це має допомогти провести сучасні ліберально-демократичні суспільства між постійними спробами запровадження і розвитку демократії «залізною рукою», з одного боку, та хаосом анархії, з другого.

Третя проблема найбільш очевидна в країнах, що перебувають на шляху від авторитаризму до демократії, де можна побачити поєднання різних форм політичної організації соціуму.

З огляду на сучасні способи поширення інформації і освіти через Інтернет у цих країнах виник соціальний запит на найновіші і найбільш досконалі форми демократії. Проте і громадяни, і суспільства цих країн ще не сприйняли і не засвоїли цінності, на яких ґрунтуються успішні ліберально-демократичні держави світу. Про що свідчить, зокрема, рівень політичної і економічної корупції²⁴. Як зазначалося, саме нерозвиненість демократичних цінностей, поширення у суспільстві «комуністичної» моралі, перешкоджає цим суспільствам стати справді демократичними.

²³ Див., наприклад: https://en.wikipedia.org/wiki/Criminal_case_of_Lisa_F.
Or : <http://www.thetimes.co.uk/article/subversion-tsar-will-protect-election-from-russian-dirty-tricks-0pf2kps77>

²⁴ Див. докладніше: <http://dyvys.info/2016/12/30/2016-ukrayina-u-svitovyh-rejtyngah/>

Сьогодні перед українським суспільством постала, мабуть, найбільш актуальна і очевидна проблема сучасної демократії, а саме – якість її громадянина або людський чинник демократії.

На жаль, нині у багатьох країнах, актуалізувалася цілком реальна загроза встановлення охлократії. Разом з тим відомі спроби врятуватися від охлократії застосовували меритократію, коли останнє слово належить вченим та експертам також має свої недоліки. Адже саме вчені та експерти колись відправили на вогнище Джордано Бруно. Ймовірно, він перша найвідоміша жертва інтриг у експертному товаристві. Як бачимо питання: «Для кого існує демократія, і хто є її носієм?» і досі залишається відкритим у цих суспільствах. Посилання на стандартну формулу більшості конституцій сучасних демократичних держав, які оголошують народ суб'єктом і джерелом влади і демократії надто спрощує відповідь на обидва ці питання. Адже сучасні суспільства змушені, для вирішення усіх суспільних проблем звертатися до посередника. Таким посередником є бюрократія, а це спричиняє появу чергової проблеми – анонімність і бюрократизацію сучасної демократії.

За 200 років, що минули з часу останньої реінкарнації, демократія трансформувалася в практично безособовий конвеєр з прийняття рішень і їх реалізації. Водночас його робота помітно уповільнюється, хоча і без видимих зовнішніх причин. Отже, стає все більш очевидним, що функціонування бюрократії у республіках є майже тотожним роботі бюрократії у монархіях. У обох випадках чиновники однаково схильні до корупції, однаково повільні і неефективні у вирішенні проблем. Підготовка і прийняття рішень з будь-якої проблеми може тривати роки, а реалізація відкладатися з формальних причин або розтягатися на невизначений час²⁵.

Так, в Україні бюрократична номенклатура після короткочасного послаблення своїх позицій на початку 90-х років 20 ст. уже до середини 90-х знову, як і в радянський період, продовжує розпоряджатися державною власністю у власних інтересах в умовах уже ринкової економіки. Це сталося тому, що під час

²⁵ Таким для українців, наприклад, залишається процес створення державних органів по боротьбу з корупцією.

проведення економічних реформ, виділена з державної, приватна власність, залишилася переважно під контролем державної бюрократії. І нині українська бюрократія через податкову систему, банківський контроль та контроль за власністю (особливо нерухомою та земельною), а також через корупційні зв'язки не дозволяє приватному бізнесу розпоряджатися власністю, яка йому формально належить. Таким чином усі фінансові ресурси підтримки політичних партій зосередилися в руках державної бюрократії.

Регулярні вибори аж ніяк не гарантують, що якусь проблему буде вирішено, особливо якщо вона локальна. Водночас вони напевно є більш витратним інструментом, ніж дзвінок по телефону «імператору». Крім того, до «імператора» теж треба додзвонитися, оминаючи його секретаріат. Вважаємо, що така подібність роботи бюрократій демократичних республік і авторитарних режимів робить їх майже тотожними для багатьох громадян – їх повсякденних споживачів. А отже, сприйнятливими для авторитарної демагогії.

За умови «м'якості» авторитарного режиму і не надто великої вимогливості громадян демократія і авторитаризм сприймаються ними як не такі вже й протилежні системи упорядкування їхнього суспільного життя. З огляду на описані особливості третю проблему можна також визначити як *«втому від демократії»*. Вона по-різному виявляється у країнах старої демократії і у країнах, що лише нещодавно стали демократичними²⁶. Якщо в країнах з давніми демократичними традиціями цю психологічну проблему можна назвати «пересиченням від демократії», то для країн, що не так давно позбулися авторитарних режимів, її можна назвати «розгубленістю через демократію». Цей психологічний стан добре відображають політичні соціопитування і низька явка на регіональних виборах у після-революційній Україні в 2015 і 2016 роках.

Те, що демократія насправді передбачає плюралізм думок і не дає єдино правильної і офіційно затвердженої картини світу, є психологічним шоком для багатьох громадян пост-авторитарних країн, які звикли до життя в умовах єдино правильної ідео-

²⁶ Пор. ситуацію у Польщі і Угорщині або Британії та США.

логії або релігії. Опинившись перед проблемою вибору «продукту», який не можна швидко визначити на смак, виборець прагне взагалі усунутися від будь-якого вибору, особливо тому, що він звик робити тільки «правильний» вибір.

Крім того, демократи опиняються у подвійній пастці власної плюралістичної методики. Вони не можуть і не хочуть давати цілісного філософського опису подальшого розвитку соціуму, і говорять передусім про абстрактні цінності. Демократи не пропонують і короткотермінових науково обґрунтованих «подорожніх листів», подібних до тих, які марксисти нав'язували у вигляді планів індустріалізації, колективізації або «п'ятирічок якості», коли їх фантазія зовсім вичерпалася. Водночас авторитаристи жорстко нав'язують свої плани, ідеї і цінності, як єдино вірні, тим самим пропонуючи прості і швидкі рішення складних проблем суспільного розвитку.

Отже, перед сучасними демократіями стоїть не просте завдання знову теоретично опрацювати новий порядок денний для світу, не втрачаючи при цьому плюралізму і відкритості. Тобто, вони мають проскочити 21 століття між Сциллою авторитарності і Харибдою безладу.

Як свідчить досвід успішних демократичних країн, це завдання неможливо здійснити без постійного залучення громадян до спільної роботи у громадах, без повсякчасного спільного вдумливого і компетентного обговорення проблем та їх спільного вирішення. Тому без навчання деліберації (вдумливо вести обговорення) – неможливо виховати свідомого громадянина, готового разом із співгромадянами повсякчас творити демократію. Вагомим інструментом у виконанні цього завдання стане освіта дорослого населення. Задекларована свого часу країнами Європейського Союзу неперервна освіта (освіта упродовж життя) з метою забезпечення ринку праці кадрами працівників високої кваліфікації, який відповідав би викликам науково-технічного прогресу, на новому етапі суспільного розвитку збагатилася новим аспектом – громадянською освітою.

Розділ 2. ГРОМАДСЬКІ ОБГОВОРЕННЯ – ЗАСІБ НАВЧАННЯ ДЕЛІБЕРАЦІЇ

2.1. Чи стануть громадські обговорення каталізатором дієвої децентралізації в Україні

Сьогодні практично вся Україна живе надіями на реформи. Щодня звучать переможні реляції чи то представників уряду, чи то депутатів парламенту, чи у виступах провідних експертів про те, що ось-ось і вони таки запрацюють. Невідворотної актуальності набули і пенсійна, і медична, і освітня реформа. Та насправді улюбленою дитиною уряду і президента постреволюційної України є децентралізація. Це чарівне слово, покликане замінити собою таке небезпечне на час війни слово федералізація поступово наповнилося змістом і почало справді матеріалізуватися у законах і рішеннях, результатом яких стали громади, які, відокремившись, тобто, децентралізувавшись, нібито справді відчували полегшення і покращення життя громадян вже сьогодні. Отже, в Україні справді почала впроваджуватися ліберальна демократія західного зразка.

Проте для проведення в Україні успішної децентралізації потрібна участь усіх, або принаймні, більшості громадян. Без широкого і всеохопного обговорення проблем громад, коли більшість зрозуміє, що лише їх особиста активна участь є запорукою реформ, а отже, майбутнього добробуту, навряд чи вдасться суттєво змінити десятиліттями виховане переконання громадян «держава повинна» на «якщо ми самі цього не зробимо – нам цього не зробить ніхто». Зарубіжний досвід свідчить, що

розв'язання суспільних проблем громадою з попереднім детальним обговоренням, є по суті школою демократії, адже в кінцевому підсумку, демократія – це постійна комунікація громадян між собою, з експертами і владою, і навпаки. Навчання організовувати такі обговорення і наради має стати постійним елементом розвитку демократії в Україні. Саме там, де вдумливе обговорення проблем (деліберація) є щоденною практикою життєдіяльності суспільства, проблеми і завдання давні і сьогочасні розв'язуються з більшою результативністю.

На жаль, досвід демократичного транзиту в Україні в останні десятиліття давав чимало підстав для сумнівів щодо його успішного розвитку. Справа в тому, що ліберальна демократія – це насамперед розподіл влади, її сегментація, спеціалізація і обмеження. Як показує досвід розвитку демократії в інших країнах, успіх досягається лише тоді, коли нові соціальні групи стають достатньо сильними, і усвідомлюють цю свою силу, тоді владі доводиться з ними рахуватися і домовлятися. Тоді вони можуть домогтися поступок, що закріплюють їх нове становище і водночас їх владні позиції.

Разом з тим, як показує практика багатьох держав, еліти, урядовці, інші керівники, навряд чи можуть добровільно погодитися на обмеження своєї влади. Адже це не лише суттєво вплине на їх добробут, але і гарантовано зменшить їх впевненість у собі і почуття безпеки. Бо дехто з них добре знає, що йому можуть бути висунуті, і не безпідставно, звинувачення у різних зловживаннях.

Реформи, які після Революції гідності започаткував уряд, виглядають як добровільний і відповідальний крок до ліберальної демократії. Наскільки вони будуть успішними покаже час. Водночас, уже зараз можна починати обговорення і того, що вже зроблено і того, що має робитися, що можливо досягти, а яких змін доведеться чекати ще довго. Для цього, мабуть, варто, ще раз поміркувати над питанням: так яку Україну ми будуємо?

Однак спершу слід погодитися, що ліберальна демократія – це річ для нас бажана. Тому спробуємо ще раз сформулювати і коротко викласти уявлення про неї, щоб встановити певні поняттєві рамки.

Відповідно до завдань, що стоять перед нашим суспільством, пропонуємо використати досить еластичні визначення, що описують такі теоретичні моделі, у яких держава обмежена роллю «нічного сторожа»¹, і сучасні демократії англо-американського зразка², і дирижистські системи континентальної Західної Європи³.

Якщо говорити про спосіб управління та про уряд, що обирається людьми на вільних виборах, то така «демократія» – порівняно проста концепція. Але без «лібералізму» загальні вибори не можуть забезпечити тривкої свободи, відкритих можливостей та справедливості; власне кажучи, без лібералізму взагалі не можна бути впевненим, що перші ж вільні вибори не виявляться і останніми.

Отже, спираючись на теоретичні розробки класиків лібералізму, ми слідом за ними вважаємо, що лібералізм, полягає у дотриманні принципу верховенства права, прав приватної власності, свободи слова, лібералізм неможливий без дієвого громадянського суспільства і відповідного громадянського менталітету. Ці питомі ознаки не можуть існувати одна без одної і дуже взаємозалежні. Спробуємо коротко їх охарактеризувати. Так, принцип верховенства права складається з декількох елементів:

1) уряд, щоб стримати власні диктаторські інстинкти, має бути обмежений рамками закону⁴. Щоб підпорядкувати уряд закону, не обов'язково запроваджувати якісь особливі судові інститути; іноді досить і міцних традицій громадянського суспільства, як, наприклад, у Британії після революції 1688 р.⁵;

¹ *Bourgin F.* The Great Challenge: The Myth of Laissez-Faire in the Early Republic, Harper & Row, 1990. – 246 p.

² *Хайек Фридрих Август фон.* Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. – М.: ИРИСЕН, 2006. – 644 с.

³ *Berend I.* An Economic History of Twentieth-Century Europe. – Cambridge University Press, 2006. – 374 p.

⁴ *Таманага Б.* Верховенство права. Історія, політика, теорія. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – 208 с.

⁵ *Harris Tim.* Revolution: The Great Crisis of the British Monarchy, 1685–1720. – Allen Lane, 2006. – 640 p.

2) закони мають бути чіткими, щоб результати судових розглядів були передбачувані, бо тільки за такої умови закони можуть бути основою прийняття виважених рішень;

3) суди повинні бути незалежними і об'єктивними;

4) усі права власності мають бути чітко визначені, а всі права, що впливають з договорів, чи з корпоративного керування, мають гарантуватися судами; різні суперечки громадян між собою та з усіма юридичними особами також мають вирішуватися у судах, щоб фізичні та юридичні особи гамували свої зазіхання на чужу власність та могли добровільно співпрацювати під час виконання спільних угод і планів⁶;

5) обов'язково має бути дотримана формальна рівність перед законом, тобто не повинно бути окремих громадян чи груп обмежених у правах, чи громадян, які можуть нехтувати закон⁷.

Право власності заслуговує окремого обговорення. Воно повинно бути настільки міцними і гарантованим, щоб власники могли протистояти зазіханням як з боку держави, так і інших власників. Кількість власників має бути якомога більшою, щоб зменшити ризик взаємних зазіхань. Якщо в державі не встановлено непорушні права власності, громадяни і підприємства можуть захищати свої інтереси тільки через патронажні відносини, тобто за допомогою неформальних, особистих зв'язків з політично впливовими особами. Ця система відображена в питанні, яке часто ставили, в СРСР, і досі, на жаль, ставлять в Україні: «До кого ж ти підеш?» Іншими словами: «Чи є у тебе високопоставлений (партійний) чиновник, до якого можна звернутися по допомогу, коли держава або люди починають тебе цькувати чи зазіхати на твою власність?» Становище клієнтів у системі патронажних відносин вкрай вразливе, бо залежить від становища патрона, його настрою чи примх. Натомість становище громадянина у системі ліберальної демократії залежить від інституцій та законів.

⁶ *Олсон Менкур*, Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур: пер. з англ. А.Іщенко. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 88.

⁷ Поки що, наприклад, розгляд ДТП, в Україні, що сталася за участі різних посадовців, відбувається доволі не прозоро.

У патронажних структурах дружба, непотизм, зв'язки і супутня їм догідливість перетворюються у важливу валюту. Вірогідної інформації, що її, нехай і з невеликими спотвореннями, надає вільний ринок заснований на приватній власності, практично не існує, хоча саме вона має критично важливе значення для прийняття економічних рішень. Не маючи інформації про відносні ціни, підприємець не може прийняти рішення про оптимальну структуру поставок або виробництва. Оскільки в патронажній системі така інформація рідко трапляється, зростають інші витрати, які сучасні економісти називають агентськими. Будь-який агент (обраний чи призначений керівник), так чи інакше зацікавлений в тому, щоб поліпшити своє матеріальне становище за рахунок принципала (людини або організації, від імені якого або якої він працює). Коли надійна інформація про відносні ціни відсутня, вищим керівникам важко контролювати рішення своїх агентів – керівників нижчої ланки. У тих випадках, коли інформаційні та агентські витрати високі, рішення про інвестиції приймаються під тиском зовсім інших стимулів, ніж за умови панування приватної власності, де по-перше, підприємства здобувають сировину на ринку в конкуренції з іншими підприємствами, а по-друге, нездатність запропонувати конкурентоспроможний продукт за конкурентними цінами зазвичай виявляється фатальною для подальшого існування підприємства⁸.

Такі особливості є головним джерелом економічних переваг системи приватної власності. Звичайно ж, патронажні відносини, можуть існувати в умовах ринку. Навіть в економіці з міцними правами власності, як правило, є ніші, у яких патронажні і клієнтські відносини зберігають свій вплив, як, наприклад, сімейні корпорації чи підприємства (приватні або державні), захищені від конкуренції. Разом з тим навіть авторитарні режими, що існують завдяки патронажним системам, змушені погоджуватися із розподілом ресурсів, якщо той, хто на них претендує, має достатньо політичної чи економічної влади та необхідні зв'язки. За таких умов сваволя і право сильного визначають

⁸ Бергер П. Л. Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи. К.: Вища шк., 1995. – 247 с.

власність. Але в умовах диктатури, як писав М. Олсон, «небезпечно бути багатим, не будучи при владі»⁹.

Крім того, для існування вільного ринку необхідна свобода слова – друку, Інтернету та інших ЗМІ, щоб громадяни могли вказувати на зловживання і помилки уряду, корпорацій чи олігархів та організовувати демократичні сили на боротьбу з цими проявами жадібності чи некомпетентності.

Водночас, необхідно мати активне громадянське суспільство. Оскільки жодна державна структура не може сама забезпечувати власну законослухняність, тому суспільство повинно володіти достатньою здатністю контролювати владу і протидіяти їй у разі зловживань. А для цього потрібні організації, які в змозі робити щось реальне для людей (таким чином скорочуючи кількість приводів для держави втручатися у повсякденне життя громадян). Саме у таких організаціях, не обов'язково формально облаштованих, громадяни привчаються до самоврядування, а також до участі в конструктивних групах і до згуртування для відсічі будь-яким зазіханням з боку держави, корпорацій, рекетирів чи олігархів.

І нарешті, і це найважче коротко сформулювати – необхідне володіння відповідною культурою. Громадяни – не всі звичайно, але принаймні їх кількість – достатня, щоб бути вирішальною, – повинні бути відповідальними, усвідомлювати, що вони мають певні обов'язки і права їх виконувати. Громадяни мають бути реалістами, а не фаталістами або утопістами; бути сміливими і відвертими, але при цьому здатними до компромісу; бути готовими створювати групи, складові громадянського суспільства, і бути терпимими до людей, що мають інші уявлення чи інтереси.

Однак поза увагою перебуває те, що успіх усіх складається із окремих успіхів кожного, а отже, успіх держави – успіх нації цілком залежить від індивідуального успіху як внеску кожного окремого громадянина у загальний успіх. І там, де більшість громадян прагнуть не лише дорівнятися, але і перевершити один

⁹ *Олсон Менкур*, Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур: пер.з англ. А.Іщенко. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 123.

одного, спрацьовує ефект мультиплікації сил, спрямованих до досконалості, до творчості і розвитку. У таких суспільствах сили всіх діють злагоджено на поліпшення добробуту кожного. І хоча така думка звучить на перший погляд як чергова утопія, проте сучасні дослідження свідчать, що саме людський чинник, людський капітал, а не природні ресурси є головним джерелом добробуту держави і від того, якої якості цей капітал, і якими є умови його інвестування, власне, і залежить успіх чи не успіх того чи іншого національного проекту. Поняття «людський капітал» – це інше більш сучасне визначення відомого усім поняття культура у його найбільш широкому і всеохопному сенсі: це і ставлення до власного здоров'я, міжособистісних взаємин, ставлення до сім'ї та дітей, повага до сусідів, це прагнення до нових знань, це етичні норми, поширені у суспільстві, дотримання законів, уникнення насильства тощо.

На думку сучасних дослідників, саме культура громадян у своїй сукупності й індивідуальній окремішності має вирішальне значення для успішності суспільства, або є головною причиною його стагнації та занепаду.

Очевидно, якщо суспільство не ставить шанобливо до об'єктивних фактів, до знання і, зрештою до науки, освіти, то це вкрай несприятливо для нього не тільки в плані продуктивності, конкурентоспроможності та економічного розвитку, це суттєво звужує його можливості створити дієві і справедливі демократичні інститути, а отже, створити умови з відкритими кар'єрними ліфтами для талановитої і освіченої молоді. Це особливо стосується тих чинників, які формують самоповагу та ідентичність, унікальність особистості. Наприклад, на думку сучасних дослідників, «коли люди бачать, що справи йдуть геть погано, вони запитують себе або: “Що ми зробили не так?”, або: “Хто винен у наших нещастях?” Перше питання визначає модель мислення, яка несамохіть створює передумови для наступного запитання: “Яким чином ми можемо виправити ситуацію?”»¹⁰

Друге запитання породжує почуття безпорадності, воно веде до пошуку винних, появи теорії змови і до поширення параної.

¹⁰ *Lewis Bernard*. The West and the Middle East, Foreign Affairs (January-February 1997). – P. 121.

Латинська Америка в другій половині 20 століття обрала доктрину «залежності» і параною, а Японія у попередньому сторіччі запитала себе: «Яким чином можна виправити ситуацію?», і, відповідаючи, стала провідною економічною потугою у світі, адже взяла на озброєння освіту і науку¹¹.

На початку 21 ст. зусиллями групи вчених на замовлення Світового банку було проведено ґрунтовне дослідження і розроблено Типологію суспільств з високим рівнем культурного капіталу та з низьким рівнем культурного капіталу, що спрощено можна визначити як суспільства успішні та неуспішні, прогресуючі чи стагнуючі (регресуючі).

Безумовно, як і будь-яке наукове узагальнення, ця типологія не є вичерпною, проте з її допомогою можна краще зрозуміти, наявність яких культурних ознак уможливило розвиток суспільства і його економічне процвітання, а які ведуть до стагнації та занепаду¹². У більшості своїй ознаки ці давно відомі і кожна окремо неодноразово описані, проте зібрані разом дають змогу краще оцінити розвитковий потенціал будь-якого суспільства, чи вірогідно передбачити його занепад. Адже суспільства, як нині відомо, розвиваються не лінійно, по висхідній, як вважалося ще донедавна – від рабовласницького ладу до комунізму.

Проблема нашого сприйняття суспільного розвитку полягає в тому, що люди переважно розуміють його передусім як технічний прогрес чи прогрес технологій. Проте на відміну від технологічного прогресу¹³, суспільний розвиток відбувається значно складніше, оскільки залежить від розвитку індивідів, їх куль-

¹¹ *Landes David. Culture Makes Almost All the Difference, Culture Matters, New York: Basic Books, 2000. – P. 7.*

¹² *Харрисон Лоуренс, Евреи, конфуціанцы и протестанты : культурный капитал и конец мультикультурализма: пер. с англ. Ю. Кузнецова. – М. : Мысль, 2014. – С. 48.*

¹³ Від грец. *τεχνολογια*, що походить від грец. *τεχνολογος*; грец. *Τεχνη* – майстерність, техніка; грец. *λογος* – (*тут*) – наука («корпус знань») про способи (набір і послідовність операцій, їх режими) забезпечення потреб людства за допомогою (шляхом застосування) технічних засобів (знарядь праці).

тури, освіти та моралі. А тому в гуманітарній сфері поліпшення не надто очевидні. Особливість її відтворення полягає в тому, що вона має поновлюватися і розвиватися далі з кожним наступним поколінням. І тому щонайменший крок назад чи вбік у якійсь одній галузі, часто спричиняє суттєві зміни в усьому суспільстві. Класичний приклад – прихід до влади нацистів унаслідок демократичних виборів у Веймарській республіці і, як наслідок, поведження німців, вихованих за відомим висловлюванням О. Пешеля, німецьким шкільним учителем буцімто на літературі Гете та ідеях Гумбольдта, Канта і Гегеля¹⁴.

Індивідуальні якості громадян, що є підґрунтям для існування демократії, толерантності та верховенство права, не можуть бути виховані чи сформовані раз і назавше, вони мають постійно відтворюватися і, бажано, розвиватися та вдосконалюватися у кожному новому поколінні. Саме це є крихкою запорукою суспільного поступу і запобіжником від можливого регресу. На жаль, у багатьох суспільствах бракує розуміння цього надскладного завдання.

Отже, необхідно зрозуміти, що для існування демократичного, успішного суспільства, громадяни мають володіти певними ознаками, чи властивостями, які по суті програмують суспільство на успіх. Тому сучасні дослідники виділяють понад 20 різних, взаємно пов'язаних ознак.

Найважливішими серед них є світоглядні, ціннісні, економічні і соціальні. Оскільки нас цікавить відповідь на питання, так коли ж ми нарешті будемо жити добре? – спробуємо поглянути на наше суспільство, застосувавши вже опрацьовані в інших країнах критерії, які дадуть, принаймні, відповідь на питання: а чи є у нас підстави на це сподіватися? Бо якщо у суспільства в усій сукупності його громадян *en masse* немає справжнього внутрішнього потенціалу до покращення, то чи варто на нього сподіватися? А, можливо, для цього треба змінитися і громадянам і суспільству загалом?

¹⁴ Професор географії О. Пешель після перемоги під Садовою прусської армії над австрійською писав: «Народна освіта є вирішальною у війні..., коли прусаки побили австрійців, то це була перемога пруського вчителя над австрійським шкільним учителем». Режим доступу: [http:// www.bibliotekar.ru/encSlov/15/250.htm](http://www.bibliotekar.ru/encSlov/15/250.htm)

Як свідчать сучасні дослідження, у суспільствах з високим рівнем культурного капіталу домінуюча релігія (чи її особливий варіант – науковий атеїзм) виховує раціональність та жагу до звершень; вона стимулює прагнення досягти матеріальних цілей; визначає сконцентрованість на поцейбічному світі і прагматизм. Як наслідок, підтримує віру в здатність людини самій змінити своє життя на краще, а отже, виховує зосередженість на майбутньому, сприяє плануванню, виховує пунктуальність, і здатність відкладати задоволення потреб на майбутнє. У такому зорієнтованому на майбутнє суспільстві багатство вважається продуктом людської творчості, а тому може бути збільшене.

У своїй відомій книзі «Мое життя та робота» (*«My Life and Work»*) Г. Форд написав, що засадничим принципом його роботи є відсутність страху перед майбутнім і пошана до минулого. Той, хто боїться майбутнього, хто боїться невдачі, обмежує свою діяльність. Невдача – це лише можливість вдумливіше розпочати все знову. Крім того, він вважав, що:

Праця і тільки праця створює цінності. Через працю і тільки через працю, буде забезпечене здоров'я, багатство та щастя.

Якість – це коли все зроблено правильно, навіть якщо ніхто не перевіряє.

Функцією бізнесу є виробництво для споживання, а не при множення грошей.

Ледарям не місце в цивілізованому суспільстві.

Ці максими видатного підприємця і організатора виробництва досить чітко окреслюють не лише його власні моральні чесноти, але і транслиують їх суспільству: робіть як я і ви також будете успішні¹⁵.

У останній книзі «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» (*«Who Are We? The Challenges to America's National Identity»*) С. Хантінгтон наголошував на провідній ролі англо-протестантської культури в успішному розвитку Сполучених Штатів Америки. До головних складових цієї культури він відносив передусім верховенство права; повагу до індивідуаль-

¹⁵ Форд Генрі. Мое життя та робота: пер. з англ. Уляни Джаман. – К.: Наш Формат, 2016. – 344 с.

них прав; обмеження державної влади; поєднання індивідуалізму з почуттям спільності; свободу, включаючи релігійну свободу; етичний кодекс, який виховує довіру; трудову етику; відданість людському прогресу, особливо тому, який досягається через освіту. Ці цінності в основі своїй поділяють більшість розвинених країн світу, наприклад країни Північної Європи. Проте вони не знаходять вияву в більшості країн Азії, Африки та Латинської Америки, які ніяк не можуть дорівнятися у своєму розвитку до країн «золотого мільярда»¹⁶.

Отже, у суспільствах, де релігія виховує ірраціональність, утримує від прагнення до матеріальних цілей, породжує зосередженість на потойбічному світі формується низький рівень культурного капіталу. У такому суспільстві переважає фаталізм і пасивність, зосередженість на теперішньому та минулому викликає зверхне ставлення до планування, пунктуальності і заощаджень. У такому суспільстві багатство – це те, що вже існує, і тому більшість громадяни зорієнтовані на його перерозподіл, а не на примноження.

Історичний досвід переконує, у суспільстві формуються основні цінності, які або сприяють його розвитку, або його гальмують.

Цінності, які сприяють прогресу суспільства, мають бути жорсткими, але водночас реалістичними, їх призначення – виховувати довіру його членів. Серед життєвих чеснот головними є: охайність, чемність, пунктуальність, добре зроблена робота. Важливе місце у такому суспільстві належить ставленню до освіти. Її організація, матеріально-технічне і кадрове забезпечення, а відтак і здобуття є пріоритетними. У такому суспільстві панує переконання в тому, що освіта є абсолютно необхідною, оскільки робить його незалежним, розвиває неортодоксальність, інакомислення і творчий підхід.

Як вважав президент Дж. Буш (молодший), упродовж усієї історії для американців ресурсами були ґрунт і каміння, земля і вода, сховані в землі багатства. Однак все змінилося і він висловив думку, що безмежні ресурси знаходяться в людях – їх

¹⁶ *Huntington. S. Who Are We? The Challenges to America's National Identity. Simon & Schuster; 2004. 61–62 p.*

розумі, винахідливості, кмітливості. «Якщо ми прагнемо, щоб Америка була конкурентоспроможною в наступному столітті, повинні взяти на себе відповідальність за освіту. Якщо ми хочемо, щоб Америка залишилася лідером, маємо бути попереду інноваційних процесів в освіті»¹⁷.

У суспільствах з низьким рівнем економічного розвитку етичний кодекс достатньо гнучкий, спостерігається великий розрив між утопічними нормами та реальною поведінкою, що породжує недовіру між членами суспільства, лицемірство та дводумність. Для членів такого суспільства моральні чесноти насправді не дуже важливі, водночас велике значення мають лубов, справедливість, сміливість.

Різний етичний кодекс формує суспільства з різними типами економічної поведінки. Так, для суспільств з високим рівнем культурного капіталу важливим є принцип «жити, щоб працювати», і розуміння того, що саме праця є джерелом багатства, ощадливість слугує джерелом інвестицій та веде до процвітання, не утримує від інвестицій у творчість. У такому суспільстві конкуренція спонукає до поліпшення стандартів, гарантує відкритість та швидко адаптацію до інновацій, а кар'єрне просування працівника відбувається завдяки його власним досягненням.

У таких суспільствах важливим є верховенство права, «розумна» законослухняність, корупція неприйнятна і переслідується відповідно до закону. У такому суспільстві спостерігається високий рівень самоідентифікації громадян із суспільством загалом, тому ідея «сім'ї» поширюється на все суспільство, що сприяє пріоритетності довіри, співробітництва, об'єднанню та добровільній участі у громадських справах переважної більшості громадян.

Водночас для суспільств з низьким рівнем культурного капіталу важливим є принцип «працювати, щоб жити»; адже праця не веде до багатства: вона – жереб бідняків. У такому суспільстві спостерігається гонитва за рентою, готовність до ризику є низькою, а ощадливість сприймається як загроза рівності. Конкуренцію розглядають як агресію, що становить небезпеку для

¹⁷ *Bush G.*, Точка доступу: [http:// www.ontheissues.org /celeb /George_W_Bush_Education.htm](http://www.ontheissues.org/celeb/George_W_Bush_Education.htm)

рівності і привілеїв, тому адаптація до інновацій відбувається повільно, а кар'єрне зростання можливе переважно на основі сімейних зв'язків і/або стосунків із покровителем. Для громадян важливими є зв'язки та гроші, тому ставлення до корупції є терпимим. Їм властива ідентифікація із вузькою спільнотою, сім'я – це фортеця, яка захищає від суспільства, тому недовіра спричиняє надмірний індивідуалізм і як наслідок, аномію – коли закони у державі не діють, або діють вибірково.

Такі чинники визначають і відповідну соціальну поведінку.

Однією з причин того, що у багатьох суспільствах набула поширення значна корупція, – вважає М. Олсон – є те, що уряди визначають вимоги, виконання яких всі або майже всі приватні суб'єкти прагнуть уникнути, і ніхто у приватному секторі не зацікавлений у тому, щоб повідомляти органи влади про порушення. А коли порушення виявлено, то обидві приватні сторони зацікавлені в тому, щоб підкупити посадових осіб з метою уникнути покарання. По суті всі стимули приватного сектору – на боці порушення правил. Рано чи пізно уряд стає корумпованим і неефективним¹⁸.

Проте, як наголошувалося, основним інструментом, рушієм, а також регулятором розвитку в успішному суспільстві є приватна власність.

Вважається, що є чотири основні принципи, які нелегко реалізувати в суспільстві, позбавленому захищеної, децентралізованою приватної власності, а саме: свобода, справедливість, мир і процвітання. Свого часу наші співгромадяни, які потрапили під прес комуністичного режиму, швидко зрозуміли, що за відсутності прав власності всі інші права не значать нічого, або майже нічого. Приватна власність – це компроміс між прагненням людини до необмеженої волі та визнанням того, що інші мають подібні бажання і права. Приватна власність – це чи не найважливіша умова для того, щоб бути вільним і водночас захищеним від волі інших¹⁹.

¹⁸ Олсон Менкур. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур: пер.з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 88.

¹⁹ Boyle James, *Shamans, Software, and Spleens* (Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1996), p. 47.

Сьогодні цілком очевидно, що недоторканності приватного життя неможливо досягти без поваги до приватної власності. Права і власність – це могутній захист від державної влади. У суспільстві, що поважає і захищає власність, влада завжди розподілена хоча і не завжди рівномірно. Подібно до будь-яких справжніх прав, право власності захищає слабших від сильних. Тому нині заклик до захисту прав власності у країнах «третього світу» – це не спроба допомогти багатим, адже захисту власності потребують не ті, у кого є доступ до рахунків у швейцарському банку. Захист потрібний мізерному і ненадійному майну бідняків.

Інститут приватної власності є вирішальним і для встановлення справедливості у суспільстві. Це один з головних аргументів на його користь, хоча зв'язок приватної власності і справедливості усвідомлюють вкрай рідко – переважно через те, що соціальну справедливість розглядають, як розподіл уже існуючих благ. Тому нерівність прирівнюється до несправедливості. Однак саме приватна власність робить людей відповідальними за свої дії в сфері продукування матеріальних благ. Вона гарантує, що люди безпосередньо на практиці дізнаються про наслідки своїх дій. Власність захищає людей і, крім того, оточує їх дзеркалами, які відображають наслідки їхньої поведінки. І ощадливий, і марнотратний, як правило, врешті-решт одержують по заслугах. Отже, суспільство, засноване на приватній власності, рухається до інституціоналізації справедливості. Водночас власність – це ще й найбільш миролюбний з інститутів. У суспільстві, заснованому на приватній власності, блага можна або добровільно вимінити, або створити власні. Поки держава захищає права власності, блага не можна просто забрати силою. Більше того, суспільство, правові інститути якого заохочують створення багатства, становить меншу загрозу для багатства сусідів. Навпаки, в сусідніх суспільствах з колективною власністю будуть процвітати зграї бандитів і грабіжників, які весь час намагатимуться привласнити чуже. Як відомо, приватна власність дає змогу країні постійно примножувати свої багатства, щоб захищатися від агресивних сусідів, вона зменшує ймовірність конфліктів. Приватна власність і розосереджує владу, і водночас захищає громадян від насильства. Вона дає їм змогу прогнозувати майбутнє і використовувати

інформацію, якою володіє тільки власник. Громадяни не лише мають можливість планувати своє життя і діяльність, а й напевно змушені так чинити. Власність і процвітання перебувають у природному внутрішньому зв'язку. Основою ринкової діяльності є обмін, а коли блага знаходяться у колективній власності, обміняти їх не так-то легко. Тому економіка вільного ринку може бути побудована тільки на основі приватної власності. Права власності, це – безумовно «фундамент ринкової економіки». Приватне володіння дає змогу громадянам «оцінювати» те, чим вони володіють (у побутовому і фінансовому сенсі), і «реалізовувати» цю цінність.

Зв'язок між процвітанням і приватною власністю стали визнавати лише недавно²⁰. Тривалий час вважалося, що планова і централізовано керована економіка зможе вдосконалити вільний ринковий порядок. Але виявилось, що розпорядження чиновників, які не володіють власністю, не замінять безмежного розмаїття ринкових оцінок і ринкового обміну. Основною економічною ілюзією соціалізму була віра в те, що планові органи здатні замінити ринкові оцінки і обмін та ще й досягнути вищої результативності ніж за умови панування приватної власності. Неефективність авторитарної планової економіки підтвердило життя. Жодна країна з плановою економікою (колективною, державною власністю) так і не змогла не те що дорівнятися, а навіть наблизитися за рівнем добробуту громадян до країн з ринковою економікою (приватною власністю), тож висновок має бути на користь останньої²¹.

Для суспільств з високим рівнем культурного капіталу характерними є розосередження або поділ влади, створення стримувань і противаг, відповідальність перед суспільством та прийняття рішень консенсусом на основі широкого публічного обговорення. Еліти демонструють високу відповідальність перед суспільством, держава є світською, а церква повністю відділена від держави.

²⁰ Bethell, Tom. *The Noblest Triumph: Property and Prosperity Through the Ages*, 1999, Palgrave Macmillan, – P. 30.

²¹ Bethell, Tom. *The Noblest Triumph: Property and Prosperity Through the Ages*, 1999, Palgrave Macmillan, – P. 19–21.

Для суспільств з низьким рівнем культурного капіталу важливим є акцентування на колективності, влада є централізованою і нічим не обмеженою, часто довільною; еліти зорієнтовані на отримання ренти та експлуатацію, релігія відіграє важливу, а часом і провідну роль у житті громадянського суспільства.

Запропонована типологія є досить зручним інструментом оцінювання розвиткового потенціалу суспільства як на макро- (загальнодержавному) рівні, так і на мікро- (регіональному) рівні. Її застосування допоможе визначити напрями суспільних змін і точки прикладання зусиль реформаторів.

На користь ліберальної демократії висловлено багато аргументів, але на одному варто наголосити окремо. Люди наділені нездоланим прагненням до суперництва і співпраці, до скупості і щедрості. Їм властива пристрасть до домінування, до демонстрації переваги, до відзнак і почестей, до творчості (або до репутації творчої людини). Для примирення всіх цих внутрішніх суперечностей ліберальна демократія надає кращі можливості, ніж будь-яка інша система організації суспільства. Вона утримує людей від захоплення чужого добра (як це прийнято у воєнних племенах) і від маніпулювання родинними або іншими зв'язками (як у патронажних культурах), спрямовуючи їх зусилля на виробництво благ і послуг, які подобаються іншим²². Як казав С. Джонсон, існує «дуже мало занять настільки ж невинних, як добування грошей»²³. Але цей афоризм правильний тільки тоді, коли приватна власність захищена і у державі переважає ринок. У суспільстві, де люди «добувають гроші» насильством або догідливістю перед тими, хто стоїть вище за них у харчовому ланцюжку еліт, немає підстав вважати, що добування грошей – це заняття безневинне, справді продуктивне і безпечне.

Права власності, зміцненню яких повинні сприяти реформи децентралізації в Україні, безпосередньо пов'язані з лібераліза-

²² Хайек Фридрих Август фон, *Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики*. М.: ИРИСЕН, 2006. – 644 с.

²³ Джонсон С. Точка доступу: <https://infobank.by/vse-aforizmy-pro-biznes-denjgi-banki/>

мом і водночас зміцнюють демократію в країні і на місцях. Адже, якщо головним чинником ліберальної демократії є якнайширша децентралізація влади, то якнайбільше поширення приватної власності є її суттю. Приватна власність дає змогу власнику самостійно вирішувати, як використовувати власні виробничі ресурси. А в разі застосування альтернативної системи розподілу влади, заснованої на принципі ієрархії та патронажу, влада неминуче виявляється зосередженою у вузького кола керівників.

Навіть за умови демократичних виборів, коли виборці можуть обрати менеджерів чи керівників, які прийматимуть безліч рішень протягом наступних кількох років, можливо реально розосередити владу лише в обмеженому сенсі. Адже суперництво між партіями на виборах далеко не завжди дає змогу розосередити владу серед політичних діячів.

Водночас приватна власність дає власникам можливість приймати незалежні рішення і як виробникам, і як споживачам. Вона забезпечує політичним діячам широке коло незалежних джерел сприяння, що робить їх більш вільними у прийнятті рішень, та дає змогу пропонувати виборцям більше варіантів розв'язання проблем. Приватна власність збільшує владу виборців, адже вони можуть свідомо і незалежно обирати, якого політика підтримувати, а яких не підтримувати.

До того ж, права власності та лібералізм сприяють зростанню продуктивності праці в усіх галузях господарства, що полегшує підтримку ліберальної демократії. Водночас, так звані буржуазні чесноти, без яких не можлива ринкова економіка, яка їх виховує і підтримує, по суті збігаються з тими чеснотами, які становлять основу успішного демократичного процесу передусім це уміння домовлятися про взаємовигідні рішення. Адже головна наступальна і оборонна зброя з кожного боку – це можливість знайти іншого партнера для угоди, що однаково стосується як покупців, так і продавців товарів і послуг. Повага до прав інших і їх захист – це спільні чесноти як для лібералізму, так і для демократії, коли посадовці, що займають керівні посади, спокійно залишають їх, зазнавши поразки на виборах. Зрозуміло, якщо громадянське суспільство не буде приборкувати зазіхання держави, приватна власність буде дуже вразливою, бо правлячі бюрократичні еліти легко

зможуть підірвати її незалежність, натиснути позаекономічно і нівелювати її вплив на політичний процес. Громадянське суспільство має забезпечувати надійність прав груп, які володіють виробничою власністю, і його ефективність передусім залежить від здатності цих груп до самоорганізації. Свого часу ще К. Маркс зазначив, що нездатність до дієвої самоорганізації головна політична проблема саме для селян, адже слабкість їхніх ринкових позицій підриває їх спроможність захищати себе політичними засобами: «парцельні селяни становлять величезну масу, вони живуть в однакових умовах, не вступаючи, однак, в різноманітні відносини один з одного. Їх спосіб виробництва ізолює їх один від одного, замість того, щоб посилити взаємні стосунки між ними. ... Кожна окрема селянська сім'я виробляє безпосередньо велику частину того, що вона споживає, здобуваючи таким чином свої життєві блага переважно в обміні з природою, а не у стосунках із суспільством ..., оскільки між парцельними селянами існує лише місцевий зв'язок, оскільки тотожність їх інтересів не створює між ними ніякої спільності, ніякого національного зв'язку, ніякого політичного організації, – вони не утворюють класу. Вони тому не здатні захищати свої класові інтереси від свого власного імені, чи то за посередництва парламенту чи використовувати правову допомогу конвенту»²⁴.

І хоча нині К. Маркс не дуже популярний в Україні, проте його спостереження не втратили своєї актуальності саме для сучасного українського контексту. Те, в якому стані перебуває більшість селянських господарств, і те що численне сільське населення і сільські виробники по суті ніяк не представлені у Верховній Раді України лише підтверджує думку про те, що лише реальна приватна власність, а отже, економічна незалежність є основою не лише економічного розвитку, але і демократичної політичної організації суспільства. Якби в Україні вже був сформований численний прошарок незалежних сільгоспвиробників, а не позірних власників паїв, можливо українцям, і не знадобилася б Революція гідності, а уряду не доводилося оголошувати у країні реформу з децентралізації.

²⁴ Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. – М.: Гос.изд-во полит. л-ры.: 1957 г. Соч. 2-е изд. Т. 8. – С. 207–208.

Стосовно того, чи можливо ефективно і швидко заснувати ліберальну демократію згори, існує принаймні дві діаметрально протилежних точки зору²⁵. Оптимістична досить чітко представлена Ф. Фукуямою. У відомій праці «Кінець історії» він стверджує, що беззаперечна перевага лібералізму в розв'язанні соціально-економічних проблем є достатньою умовою для його перемоги в усьому світі. Але цей оптимізм, принаймні у такому беззастережному вигляді, має справу з очевидною проблемою: у багатьох країнах за роки, що минули після того, як цю тезу було оприлюднено, ліберальну демократію так і не було запроваджено.

Швидкій та легкій перемозі ліберальної демократії перешкоджає саме те, що, на відміну від усіх відомих політичних та економічних альтернатив, це надзвичайно розпорошена система влади. А для того, щоб вона була запроваджена згори, необхідна справжня самопожертва з боку можновладців, які повинні добровільно передати громадянам не лише владу, а і можливість її повсякчас капіталізувати.

Як казав ще у позаминулому столітті відомий борець за права чорношкірого населення у США Ф. Дуглас, «вся історія розширення людської свободи показує, що всі поступки, зроблені у відповідь на її домагання, були здобуті у чесному бою. ... Якщо не має боротьби, то не буде і жодних змін. Влада нічим не поступається без наполегливої вимоги. Вона ніколи цього не робила і ніколи цього не робитиме»²⁶.

Водночас з історії багатьох держав відомо, що і диктатори і панівні еліти завжди чинили опір будь-яким економічним змінам, які в довгостроковій перспективі створювали перешкоди

²⁵ *De Jasay A. The State. Liberty Fund, 1998. – 330 p.*

²⁶ *Douglas Frederick: https://www.goodreads.com/author/quotes/18943.Frederick_Douglass*

The whole history of the progress of human liberty shows that all concessions yet made to her august claims, have been born of earnest struggle. The conflict has been exciting, agitating, all-absorbing, and for the time being, putting all other tumults to silence. It must do this or it does nothing. If there is no struggle there is no progress. Power concedes nothing without a demand. It never did and it never will.

для здійснення ними політичної влади. Згадаймо, що за роки незалежності України, не зважаючи на популістські гасла, більшість реформ здійснювалася або у вузькокорпоративних, або навіть у приватних інтересах окремих осіб, що аж ніяк не поліпшило добробуту громадян.

Так, аграрна реформа? проведена за президенства Л. Кучми, не лише не допомогла створити клас незалежних фермерів-землевласників, але і передала всю власність Укоопспілки у приватні руки, хоча вона мала б належати колишнім колгоспникам за чиї трудовні її було створено. Дехто вважає, що власне бажання швидко приватизувати всю переробну промисловість, що належала Укоопспілці, і була по суті рушієм цієї позірно ліберально-демократичної реформи.

Можна, звичайно, у мріях уявляти як диктатор, чи просто авторитарний правитель і пов'язана з ним еліта відмовляються від політичного і економічного домінування в обмін на ті блага, які принесе їм режим ліберальної демократії. Спробуємо уявити які труднощі стоять на шляху згоди на таку відмову?

Хоча представники неліберальних еліт у більшості своїй добре поінформовані про переваги, які надає усім громадянам відкрите суспільство, адже вони не лише бувають у таких країнах, а там лікуються, навчають дітей, ведуть бізнес і вкладають свої капітали, проте навряд чи вони можуть бути цілковито впевнені у тому, що нічого не втратять, а процвітання справді настане, особливо якщо говорити про найближче майбутнє. Крім того, пільги і привілеї еліти не так-то легко оцінити, особливо в неліберальному суспільстві. Прихованість реального стану справ сама по собі перешкоджає добровільній відмові від статус-кво. А найважливіше те, що коли в країні немає усталеної відданості усіх верств населення принципу верховенства права, ні можновладці, ні інші учасники угоди не можуть розраховувати на те, що суд забезпечить виконання умов договору, що убезпечить їх від збройного конфлікту, адже кожній стороні доведеться переоцінити майбутні вигоди такої зміни системи управління державою.

Тому не дивно, що ліберальна демократія досі ніколи не виникала в результаті обдуманих поступок добромисного правителя. Найкращим прикладом такого переконання могли б бути самі

Сполучені Штати Америки на час прийняття конституції. Проте дещо наївно бачити в акті прийняття конституції головну причину утвердження свободи. Основні складові ліберальної демократії розвивалися у американських колоніях протягом майже двох століть до початку революції²⁷. Верховенство права функціонувало здебільшого цілком задовільно; закони приймалися виборними законодавчими зборами колоній, що діяли на підставі колоніальних хартій або статутів; на свободу слова і свободу совісті ніхто особливо не зазіхав, громадянське суспільство та громадські організації розвивалися²⁸. Творці конституції вважали за необхідне об'єднати штати у «більш досконалий союз», приборкати надмірний популізм деяких політиків і зміцнити захист своїх штатів від агресії з боку іноземних держав. Якщо не брати до уваги деяких змін, а саме закріплене законом обмеження державної влади, незмінюваність суддів і закріплення права встановлювати податки за конгресом, укладачі конституції спиралися переважно на досвід колоній. Тому дискусія стосовно того, що американці здобули свободу, бо у них була (хороша) конституція, чи, що вони створили конституцію, бо були вільні, навряд чи є наразі продуктивною. Очевидно останнє є більш вагомим, особливо якщо порівняти досвід США з досвідом багатьох інших країн, які мають чудові конституції, але замало свободи.

Лауреат нобелівської премії в галузі економіки Д. Норт у праці «Насильство і соціальні порядки» («Violence and Social Orders. F Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History»), яку він написав разом з Дж. Воллісом та Б. Вайнгас-том, зробив спробу систематизувати перешкоди, що виникають на шляху до ліберального суспільства. Він вважає, якщо відкинути надію на те, що правляча еліта сама відмовиться від влади, будь-яка зміна може відбутися тільки у разі оплати так званих трансакційних витрат: тобто витрат, що заважають сторонам домовитися про угоди, які перерозподіляють права таким чином, що при цьому збільшиться сукупний добробут усіх сторін, які

²⁷ *Bailyn B.* The Ideological Origins of the American Revolution. – Belknap Press, 1992. – 416 p.

²⁸ *Dobkin Hull P.* Historical Perspectives on Nonprofit Organization in the United States. Точка доступу: <https://sites.hks.harvard.edu/fs/phall/Herman-CH1.pdf>

домовляються. Прикладом може бути гіпотетична угода з обміну самодержавства на ліберальну демократію. Така угода має до діла саме з такими витратами чи перешкодами. Передусім це відсутність надійної інформації про майбутні вигоди, це також нездатність усіма сторонами достовірно оцінити справжню вартість актуальних привілеїв, крім того, це відсутність впевненості в тому, що вдасться примусити іншу сторону безумовно дотримуватися умов угоди після її укладання, а також це стратегічне маневрування кожного учасника угоди з метою закріпити за собою якомога більшу вигоду.

На думку вчених, те, що вони називають економією від масштабу, виявляється перешкодою для граничних проєктів, що дає змогу новим учасникам угоди конкурувати на інституціональному ринку. Наразі термін «економія від масштабу» використовується в широкому сенсі і передбачає застосування всіх методів, які ведуть до того, що збільшення масштабу покращує співвідношення між вартістю надання товарів або послуг (у даному разі послуг влади) і одержуваними вигодами. Отже, більш широке визначення додає збільшення вигод при зростанні масштабу: підвищення вигоди (на одиницю витрат) як у випадку граничних ефектів. Принцип верховенства права явно забезпечує подібну економію: зі збільшенням масштабу не тільки падають (до певної межі) питомі витрати незалежного суду, а й вигоди зростають більш ніж пропорційно. Чим ширша сфера дії принципу верховенства права, тим ширше і різноманітніше коло тих, з ким підприємець може укласти надійні довгострокові угоди. Наприклад у США, і федералізм і локалізм створюють необхідні умови для новаторських ініціатив у галузі розвитку економіки на місцевому рівні. Натомість авторитарні режими ніколи не надають таких можливостей, адже це може призвести до втрати контролю за діяльністю громадян.

Аналізуючи сучасний стан розвитку економіки, Д. Норт звертає особливу увагу на те, як попередній досвід впливає на сприйняття інформації різними економічними агентами²⁹. На

²⁹ North D.C., Wallis J.J., Weingast B.R. *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework For Interpreting Recorded Human History*. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2009. – P. 134.

думку вченого, уявлення економічних агентів сформовані у суспільстві, в якому люди розраховують, що в разі чого їх захистять зв'язки з високопоставленими покровителями, втрачають сенс в умовах, де безпека економічної діяльності спирається на приватну власність і залежить від верховенства права. Невідповідність минулого досвіду новим умовам заважає громадянам зрозуміти, як влаштоване інше суспільство, а отже, сформувати адекватні очікування щодо можливих дій інших людей і відповідним чином організувати власні зусилля. Саме тому, на думку вченого, хоча революції і здаються багатьом надійним способом обійти різноманітні труднощі і скоротити шлях до змін, вони, як правило, не виправдовують очікувань, оскільки післяреволюційні режими зазвичай знову формуються за старим зразком до-революційного авторитаризму.

Зміна системи політичної економії потребує нових навичок, підприємницької етики, поваги до закону і взаємної довіри, а перетворення неліберального режиму в ліберальний є складним завданням, не лише щодо здійснення, а навіть для осмислення суспільством, і може відбутися лише після того, як громадяни усвідомлять вигоди для себе від такого переходу.

Оскільки економічну свободу не можна одержати від правлячих еліт у подарунок або в обмін на майбутні вигоди, то розумніше розглядати її як результат поступового процесу, в якому групи з невисоким суспільним статусом поступово знаходять силу, здатну примусити владу до поступок і домовленостей.

Досі переваги ліберальної демократії над альтернативними економічними і політичними режимами ніколи не були такими значними, як нині. Сучасні підприємці мають можливість здійснювати зміни, поєднуючи інтелектуальні, природні і фінансові ресурси, розпорошені по всьому світу; при цьому вони часто використовують форму складних, широкомасштабних і довготривалих підприємств – що є можливим лише за умови верховенства права широко запровадженого на міжнародному рівні. Мабуть, ніколи раніше принцип верховенства права не давав такої високої віддачі. Нарешті, питання про менталітет вирішується теорією «акомодації», яка стверджує, що люди мають чималу, хоча тут багато різноманітності, схильність підлашто-

уватися при висловлюванні своїх думок під уже прийняті рішення або переважаючи навколо них думки; іноді вони це роблять зі страху перед державою, але частіше просто з небажання виділятися. Коли переважна точка зору перестає відповідати реальності, спочатку лише нечисленні сміливці беруть на себе ризик кинути виклик панівній у суспільстві думці. Але з кожним новим відкритим виступом ризик здатися диваком зменшується, тому і менш сміливим людям стає легше висловлюватися. Якщо зміна поглядів, критично важливих для успіху ліберальної демократії, відбувається у такий самий спосіб, тоді не так вже й важко провести необхідні зміни³⁰.

У будь-якому разі, якщо Д. Норт правий (а його аналіз начебто виходить з вельми реалістичного розуміння людської природи), то, наприклад, столипінські ліберальні реформи згори здійснені в Російській імперії на початку 20-го ст. можна розглядати як аномалію. Вони не були безпосередньою відповіддю на вимоги селян про приватизацію земельних ділянок. Цар і ті дворяни, які підтримали реформи, безумовно відчували певний політичний тиск, але він не був спрямований безпосередньо на приватизацію селянських наділів. Проте вони приступили до приватизації, і це рішення уряду значною мірою було добровільним. Отже, можна вважати, що реформи були тим рідкісним випадком, коли правлячі еліти добровільно послаблювали себе, наділяючи інших захищеною законом приватною власністю. Або це було шахрайство, тобто приватна власність була передана, а необхідний доступ до політичного впливу, не було надано? Або, можливо, це приклад реформ, які не відкривають прямого шляху до ліберальної демократії, але тільки лише закладають підвалини для майбутніх перетворень?

Вірогідно проблема саме в тому, що на час земельної реформи в Росії відомої як столипінська, ще не було належним чином сформовано буржуазні цінності у населення. Передусім не було виховано повагу до чужої власності і її недоторканості, повагу до закону, права і відповідних державних інституцій.

³⁰ *Wadsworth, B. J.* Piaget's theory of cognitive and affective development: Foundations of constructivism. Longman Publishing. 2004. – 208 p.

Але як показав досвід Росії, ліберальні реформи накинуті згори, спрямовані, зокрема, на послаблення центральної влади і передачу її на місця, можуть досить швидко зруйнувати повагу до влади загалом і підірвати її легітимність, що зрештою і сталося. Проте, якщо немає сформованої правової культури, і цінності мають добуржуазний характер, то такі реформи породжують правовий хаос, вихід з якого можливий, як це сталося в Росії, через ще більшу централізацію, і по суті, відновлення рабства ще на 50 років. Адже селяни в СРСР отримали паспорти лише у середині 70-х років 20 століття. І якщо в минулому обмеження у праві пересування називалося кріпосною залежністю чи просто рабством, то навряд чи варто для 20 століття вигадувати якісь евфемізми, якщо загалом нічого не мінялося. Невдала реформа, проведена у Росії на початку 20-го століття, промовисто свідчить, що у незрілому суспільстві (якщо це реформа, яка стосується переважної більшості громадян) вона не може бути успішною, оскільки позбавлена надійного опертя на підготовлену до неї суспільну свідомість.

Майже через сто років подібний експеримент намагався провести і М. Горбачов. Чим він закінчився також добре відомо.

Розділ 3. ДЕМОКРАТІЯ І ОСВІТА: СТАНОВЛЕННЯ ДОРАДЧОЇ ПЕДАГОГІКИ

3.1. Дорадчо-демократичний підхід як метод громадянського виховання

Сьогодні демократична освіта у США та багатьох країнах Європи, в тому числі і в Україні, переживає піднесення¹. З'являються друком наукові дослідження, підручники, посібники, методичні матеріали з проблем дорадчої освіти². Окреме місце у відродженні демократичної освіти належить дорадчій³ педагогіці. Нині її ідеї, принципи, положення знаходять застосування у практичній діяльності у школах та ВНЗ, закладах післядипломної освіти⁴. В умовах розвитку дорадчої демократії, її про-

¹ *Bîrzéa C.* Education for Democratic Citizenship: A Lifelong Learning Perspective. 2010. – 88 p.

² *Knoester M.* Democratic Education in Practice: Inside the Mission Hill School. Teachers College Press 2012, – 208 p.; *Miller Ron,* Free Schools, Free People: Education and Democracy After the 1960s. SUNY Press, – 2002, – 202 p.

³ «Дорадчий» використовується нами як можливий відповідник до англійського поняття «деліберативний» (deliberative). Оскільки в українській культурній традиції *деліберация* – вдумливе, тривале осмислення і обговорення проблеми і пошук найкращого рішення у суді під час розгляду справи радою присяжних, то і цей термін неможливо дослівно відтворити українською мовою. Можливо, коли процес прийняття рішень у такий спосіб набуде в Україні поширення, то українці або засвоять термін *деліберация*, або, можливо, знайдуть йому належний відповідник.

⁴ *Marin I., Minor R. (Eds.)* Beyond Politics as Usual: Paths for Engaging College Students in Politics, Kettering Foundation, 2017, – 252 p.

никнення у повсякденну політичну практику ряду країн, реальною стає потреба розвитку деліберативної освіти, забезпеченої науково-теоретичним обґрунтуванням, методичним інструментарієм⁵. І хоча сучасні педагоги відносно недавно почали застосовувати дорадчий метод у своїй педагогічній практиці, його паростки у системі вищої та середньої освіти можна було, як вважають дослідники, помітити ще задовго до початку двадцятого століття⁶.

На думку сучасних дослідників, саме у школах та під час громадських зібрань демократичний – чи точніше дорадчо-демократичний підхід, був основою навчання та формування громадської думки дітей та дорослих у Сполучених Штатах ще до становлення державності⁷. По суті його використовували у своїй щоденній навчальній практиці ще античні вчителі – філософи, які розвивали у своїх учнів такі «сучасні» навички, як критичне мислення, комплексний підхід, інтегративність в освіта, що їх з часом замінила схоластика, тобто вивчення текстів освячених авторитетом, що на століття визначило розвиток освіти у Європі та Америці⁸.

Досліджуючи поширення та використання дорадчого методу навчання впродовж тривалого розвитку системи вищої та середньої освіти, доцільно розглядати його у навчальному процесі у спільному контексті із соціальними та політичними умовами, що панували на той час у США. Становлення традиції громадських нарад, публічних обговорень, дорадчої демократії можна простежити задовго до появи перших законодавчих зборів, що заклали підвалини розвитку демократії в колоніях, які згодом еволюціонували і об'єдналися у Сполучені Штати Америки. Як вважають сучасні дослідники, дорадчий метод застосовувався

⁵ *Shaffer T., Longo V.N. (Eds) Deliberative Pedagogy: Teaching and Learning for Democratic Engagement (Transformations in Higher Education). Michigan State University Press; 2017 – 372 p.*

⁶ *Shaffer T. J. Deliberation in and through higher education. Journal of Public Deliberation, 2014, 10(1), Article 10.*

⁷ *Bailyn B. The Ideological Origins of the American Revolution. – Belknap Press, 1992. – 416 p.*

⁸ *Адо П. Що таке антична філософія? – К.: Нов. Акрополь, 2014. – 428 с.*

під час неформальних та формальних зустрічей громадян та під час міських зібрань у різних містах і селищах майбутніх США, а також згодом під час засідань у Конгресі. Цей метод спирався передусім на засади класичного республіканізму, і батьки-засновники нової держави – Б. Франклін, Т. Джефферсон, Дж. Медісон, А. Гамільтон та інші були його активними пропагандистами⁹. Так, ще у 1727 році Б. Франклін відкрив Джунто (Junto), «клуб для обговорення наукових та інших тем». Його відкриття стало визначною подією і знаменувало початок системного підходу до справи освіти дорослих на новому континенті¹⁰. Згодом, після того як чимало громадян Філадельфії почали регулярно відвідувати Джунто (чи як назвав його один з відвідувачів: «п'ятничний клуб для обговорень Бена Франкліна»), громади у навколишніх містечках та селищах підхопили цю продуктивну ідею освіти дорослих шляхом загального обговорення нагальних проблем. Вони також почали регулярно збиратися з метою поширювати серед громадян знання про світобудову, ведення сільського господарства, кооперацію тощо¹¹.

У Новій Англії міські зібрання регулярно відбувалися ще до початку 18-го ст. Наприклад, Д. Метьюз вважає, що міські зібрання у цій колонії «набули популярності ще у 1633 р.». На думку дослідника, поштовхом для такого способу самоврядування та вирішення місцевих справ була проблема забезпечення захисту громадських зелених зон від знищення¹². І хоча такі міські зібрання у Новій Англії не набули спочатку поширення як

⁹ Bailyn B. *The Ideological Origins of the American Revolution*. – Belknap Press; 1992. – 416 p. Gustafson S. M. *Imagining deliberative democracy in the early American republic*. – Chicago: University of Chicago Press. – 2011. – P. 15–29.

¹⁰ Cartwright M. A. The history of adult education in the United States. // *Journal of Negro Education*, 14(3), 1945, – P. 284.

¹¹ Longo N. V., *Deliberative pedagogy in the community: Connecting deliberative dialogue, community engagement, and democratic education*. *Journal of Public Deliberation*, (2013). 9(2), Article 16.

¹² Mathews D. *The promise of democracy: A source book for use with National Issues Forums*. Dayton, OH: Kettering Foundation. 1988.

основний спосіб керування місцевими територіями, вони сформували політичний дискурс і, що важливіше, змусили дещо по-іншому поглянути на роль освіти у демократичному суспільстві. Сучасні дослідники вважають, що міські зібрання Нової Англії були справжніми демократичними освітніми центрами для дорослих¹³.

Взаєморозвиток освіти дорослих та демократії успішно тривав і у 19 ст. Його рушіями була численна вже на той час група викладачів приватних ліцеїв¹⁴. Так, Інститут Чатоква започаткував у першій чверті століття проведення регулярних публічних лекцій. На думку багатьох дослідників, міські зібрання в Новій Англії у 17 та 18 ст., які «започаткували організацію освіти дорослих» в Північній Америці, стали взірцем для громадян інших штатів. Досвід їх проведення згодом спонукав громади у багатьох інших місцях збиратися для вирішення важливих соціальних та політичних питань.

Отже, перші ліцеї як форми організованої освіти дорослих були засновані у Массачусетсі у 1826 році¹⁵. Вони існували як волонтерські організації фермерів та ремісників «з метою підвищення рівня культури, поширення розпоряджень та настанов громаді і задля обговорення буденних потреб громади та її різноманітних інтересів»¹⁶. Дж. Франк вважав ці ліцеї «суто Американськими організаціями», що виникли як «об'єднання жителів певної громади для вивчення та обопільного обговорення громадських питань та з метою взаємної освіти». Станом на 1839 рік вже функціонувало понад три тисячі міських ліцеїв.

Узявши роботу цих ліцеїв за зразок, священик Дж. Вінсент разом із колегами заснував організацію, яка згодом переросла у

¹³ Cartwright M. A., The history of adult education in the United States. *Journal of Negro Education*, 14(3), 1945, – P. 283–292.

¹⁴ Mondale S., (Ed.) School: The Story of American Public Education. Beacon Press, – 2002. – 256 p.

¹⁵ Ліцеї (гр. Λύκειον, Lykeion) були створені та функціонували за принципом школи Арістотеля, розташованої в храмі Ліцеумі, де охочі збиралися для обговорення філософських та інших наукових питань.

¹⁶ Cartwright M. A., Ten years of adult education: A report on a decade of progress in the American movement. New York: Macmillan. – 1935. – 237 p.

Організацію Чатокуа. Він розвинув об'єднання недільних шкіл у Центр освіти дорослих, що поклало початок розвитку прибуткових установ та ліцеїв по всій країні¹⁷. Спочатку організації Чатокуа були переважно релігійними, однак, досить швидко вони перевершили свою «місію недільної школи» і у «поєднанні освіти та поклоніння Господу переважила освіта»¹⁸. У першій Організації Чатокуа релігійні та інші навчальні предмети викладали разом. У своїй освітній діяльності ці навчальні заклади почали керуватися такими принципами: освітнє середовище має пропагувати неформальне навчання, організовувати і провадити дискусії та залучати широкі верстви до безпосередньої активної участі в обговореннях усього спектру життєвих проблем.

Хоча рух Чатокуа не справив безпосереднього впливу на освітню політику, але він дав поштовх подальшому розвитку усвідомлення того, що громадяни повинні бути свідомими себе, а їхні рішення мають бути зваженими. Особливої популярності цей рух набув наприкінці 19 – на початку 20 століття, що дало підстави президенту Т. Рузвельту говорити про нього, як про «найбільш американське, що є в Америці»¹⁹. Нині, на початку 21 століття Організація Чатокуа функціонує у сільській місцевості Західного Нью Йорку, проте у більшості штатів сам рух Чатокуа як явище освітньої діяльності згас. Це сталося через численні культурні та технологічні зміни, що відбулися за останні сто років у американському суспільному житті. Ще на початку 20 ст. висока мобільність громадян, поширення радіо і поява різноманітних освітніх радіопередач замінили собою потребу відвідувати лекції приїжджих лекторів та учителів.

Однак освіта дорослих відіграла провідну роль у формуванні світогляду та інтересів громадян, зробила їх свідомими того, що відбувається у державі і у світі загалом. У 19 столітті відбулися значні географічні, політичні, соціальні, економічні та техноло-

¹⁷ *Gould J. E.*, The Chautauqua Movement. State University of New York Press, –1961. – 326 p.

¹⁸ *Keith W. M.*, Democracy as discussion: Civic education and the American forum movement. Lanham, MD: Lexington Books. – 2007. – 363 p.

¹⁹ *Carlisle R. P.* The gilded age: 1870 to 1900. New York: Facts on File. 2009. – P. 127.

гічні зрушення, які справили вплив на кожного американця у всіх сферах його життя і діяльності. У період між 1880 та 1910 кількість американців, які жили у містах, зросла з 15 до 45 мільйонів. Прогрес у транспортній системі, комунікації, медицині та промисловості став потужним рушієм суспільного і державного розвитку. Зазнало реальних змін середовище, у якому громадяни жили, вчилися та взаємодіяли між собою. Радикальні зміни в країні спонукали до удосконалення загальної освіти. І не в останню чергу це сталося завдяки зростанню результативності громадських обговорень життєво важливих проблем, що ставали предметом турботи суспільства.

Проблеми, що повсякчас поставали перед американцями посилювали значення громадських обговорень, спонукали до удосконалення методики їх проведення. Таким чином у США розпочалося і тривало дієве навчання демократії за допомогою громадських зборів. Швидкі технологічні та наукові зміни на початку 20 століття, породжували раніше небачені проблеми, розв'язання яких потребувало організаційної роботи і неабияких знань. У багатьох містах місцева влада намагалася забезпечити громадянам можливість збиратися разом і радитись з приводу різних важливих для життя громади питань²⁰. Крім того, з'явилися громадські організації, які почали проводити різноманітні публічні заходи, на яких громадяни, зібравшись разом, мали змогу порадитись щодо вирішення проблеми, що постала перед громадою. Як зазначають сучасні дослідники з'явилися спеціальні будинки для громадських зібрань та громадянські центри, які організовували різноманітні обговорення, дискусії, дебати та наради громадян. Водночас у сільській місцевості фермери надавали свої приватні приміщення для проведення громадських нарад, під час яких відбувалося обговорення і вишукувалося розв'язання суспільно важливих проблем.

Під час таких нарад, як правило, спершу виступали доповідачі, а після їх виступів відбувалася загальна дискусія за участю усіх присутніх. Ці обговорення не впливали прямо на

²⁰ *Mattson K. Creating a democratic public: The struggle for urban participatory democracy during the progressive era. – University Park: Penn State University Press. – 1997. – 216 p.*

формування нового законодавства чи поточну політику, «але вони пробуджували дорадчий дух громадян», робило їх особисто причетними до розвитку своєї громади, штату і держави загалом.

Поширення набували наради, що проводилися у форматі вільних обговорень. У цей період проблеми, пов'язані з релігійною тематикою, що були популярними у попередні роки, дещо відходили на задній план, натомість актуалізувалися обговорення завдань розбудови громадянського суспільства, освітніх та пов'язаних з охороною здоров'я. Саме тому, що відкриті наради охоплювали широку тематику повсякденного життя і діяльності громадян, вони змогли об'єднати різні групи населення: нещодавніх мігрантів, старіших поселенців, робітників, членів профспілок, приватних підприємців та ін. Такі відкриті наради були необхідними, бо справжня демократія неможлива без широкого й відкритого обговорення проблем життєдіяльності суспільства. Упродовж наступних кількох десятиліть такі наради поширилися по всій території Сполучених Штатів. Як писав один дослідник у 1915 році, «люди швидко зрозуміли практичну користь від використання нарад з метою поліпшення освітнього процесу». Він вважав, що наради створювали умови, за яких люди могли «приймати зважені рішення засновані на точних фактах», крім того, у громадян «формувалися звички обговорювати разом проблеми громади»²¹.

Одним з найяскравіших досліджень того, як відкриті наради громадян можуть слугувати їх об'єднанню є праця Дж. Студебекера, педагога і дослідника, який у 1934–1948 роках обіймав посаду спеціального уповноваженого з освіти США. У своїй праці «Американський Шлях» («American Way») він обґрунтовував думку, що для Сполучених Штатів найважливіше «зберегти демократію вільного навчання і таким чином уможливити вибір між жорсткою індивідуалістичною економікою та новою демократією спільних зусиль»²². Він вважав, що буденні

²¹ Lyman R. L. The forum of educative agency. *Quarterly Journal of Speech*, 1915, 1(1), 1–8. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00335631509360451>

²² Studebaker J. W. *The American way; a democracy at work in the Des Moines forums*, McGraw-Hill Book Company, Inc., 1935, – 206 p.

проблеми стали настільки складними, що звичайний громадянин починає сумніватися у своїх можливостях зрозуміти їх і, що навіть більш важливо, у можливості знайти рішення цих проблем та взяти на себе відповідальність за можливі наслідки, і що вирішити проблеми зможуть допомогти громадські наради, які він називав безсумнівним виявом демократії. Вчений вірив, що зацікавлення у громадських обговореннях, які в той час відбувалися у багатьох містах і селищах, не було «тимчасовим явищем зумовленим політичним чи економічним неспокоєм»²³.

Студебекер вірив у дієвість нарад міських громад, він підтримував такі обговорення і вважав, що вони є «справді виявами демократичної дії» та запорукою того, що «жодне питання чи проблема, яка стосується громади» не будуть проігноровані. Він використовував громадські школи як місця, де громадяни могли обговорювати проблеми та знаходити потрібні рішення під час спільних обговорень. Протягом першого року (від січня 1933 до січня 1934) кількість учасників таких нарад склала 13,404 осіб, натомість другого року кількість відвідувачів сягнула вже 70,000 осіб. Важливо зазначити, що більшість учасників таких нарад мали високий освітній рівень. Оскільки інтерес до громадських нарад не згасав, незважаючи на те, що економічну депресію було практично подолано, 1939 року Дж. Студебекер та Ч. Вільямс випустили посібник для педагогів та громадських лідерів, які займалися організацією місцевих нарад²⁴. Крім того, університети ряду штатів разом з департаментами освіти зорганізували об'єднання дорадчих центрів та дорадчі програми. Велика кількість бажаючих пішла до університетів для освоєння тематики сільськогосподарського напрямку, а Федеральний проєкт нарад приймав усіх, хто за інших умов узагалі не мав би доступу до вищої освіти. Як зазначає американський дослідник К. Лосс, незважаючи на те, що цей рух нарад, на жаль, не набув бажаного статусу «тренувального майданчика для громадян»,

²³ Мається на увазі «Велика депресія». *Studebaker J. W.* Public forums: An evaluation. *Journal of Adult Education*, 9(4), 1937. – p. 393.

²⁴ *Studebaker J. W., & Williams, C. S.* Forum planning handbook: How to organize school-administered forums. Washington, DC: American Association for Adult Education; U. S. Department of the Interior, Office of Education. 1939.

він допоміг 2.5 мільйонам, які брали участь у 23 тисячах обговорень, що відбулися між 1936 та 1941 роками, зрозуміти, що бути громадянином означає не тільки голосувати на виборах, а що це активна участь у громадських справах у спільній діяльності спрямованій на підтримання деократії. Згодом, як зазначає К. Лосс, програма нарад через війну та появу нових засобів масової інформації, на жаль, була згорнута²⁵. Громадський простір захоплювали телебачення та радіо які зменшили потребу громадян у безпосередньому спілкуванні.

3.2. Роль вищої освіти у поширенні практики проведення дорадчих нарад

Окремого обговорення потребує роль вищої освіти у поширенні дорадчих нарад, що сприяло виникненню дорадчої педагогіки: навчально-наукової дисципліни, мета якої полягала у тому, щоб навчити студентів, молодих громадян країни разом у процесі обговорень, дискусій знаходити розв'язання організаційних, наукових, освітніх проблем свого колективу.

Така діяльність студентських співтовариств показала, що вищі освітні заклади не просто здійснюють навчання, вони є осередками виховання громадян своєї держави, небайдужих до явищ суспільного буття, осередками взаємодії освіти та демократії. В останній чверті 19 століття американська вища освіта стала більш спеціалізованою, почали з'являтися об'єднання фахівців окремих спеціальностей, фахові видання. Так, асоціація Сучасної Мови, Американська Історична Асоціація та Американська Психологічна Асоціація були засновані відповідно у 1883, 1884 та у 1892 роках²⁶. Згодом, у 1914 році «10 чоловік з Відділу публічних виступів організації Національної ради учителів англійської мови зустрілися та заснували свою професійну

²⁵ Loss C. P. Between citizens and the state: The politics of American higher education in the 20th century. Princeton, NJ: Princeton University Press. 2012. – P. 83, 85.

²⁶ Schuster J. H. & Finkelstein M. J. The American faculty: The restructuring of academic work and careers. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 2006. pp. 25–26.

асоціацію – Національну асоціацію викладачів ораторської майстерності (NAATPS)». Створення цієї професійної асоціації поставило спілкування на рівень з іншими дисциплінами, оволодіння якими має дорівнювати мистецтву. За кілька років в університетах з'явилися курси, що виробляли передусім навички вести обговорення, не перетворюючи його на дебати. У цих курсах увагу було зосереджено на «вирішенні проблем у невеликих групах». Паралельно з тим, як метод групових обговорень поширювався у сфері взаємодії громадян та у освіті дорослих, коледжі та університети також почали застосовувати цей метод у навчанні та взаємодії студентів.

Така переорієнтація у навчальній практиці була, зокрема, обґрунтована у філософських та педагогічних працях Дж. Дьюї. У 1897 році Дьюї опублікував «Моє педагогічне кредо» («My Pedagogical Creed») – коротку працю на сімнадцять сторінок, де висвітлив свої погляди на освіту. Він, зокрема, стверджував, що «через навчання людина долучається до соціальної свідомості усього людства»²⁷, наголошував на тому, що навчання – це передусім можливість для відкриттів та здобуття досвіду, а не заучування «нав'язуваних знань»²⁸. Коли Дьюї почав працювати у Педагогічному коледжі Колумбійського університету, вплив його ідей на наукову спільноту та суспільство суттєво зріс. Так, його учні, зокрема, Дж. Студебекер, успішно впроваджували розроблені Дж. Дьюї методи розуміння, вирішення громадських проблем та їх використання під час громадських обговорень для розвитку і утвердження демократії.

Відомо, що більшість ранніх праць Дж. Дьюї з педагогіки присвячені мистецтву ведення діалогу та організації обговорення. Крім того він вивчав історію їх поширення і застосування у США у зв'язку з розповсюдженням у цей час у вишах окремих курсів навчання ораторського мистецтва та риторики, організації та проведення публічних виступів та обговорень. На думку вченого, навчаючись цього, студенти набували навичок кращого розуміння, оцінювання та обґрунтованого критикування ви-

²⁷ Dewey J. My Pedagogical Creed. Точка доступу: <http://dewey.pragmatism.org/creed.htm>

²⁸ Дьюї Дж. Демократія і освіта. – Львів: Літопис. 2003. – 294 с.

словлювань своїх опонентів. Згодом, у 1910 р., він написав окрему працю «Як ми мислимо» («How We Think»). Вона на довгі роки стала настільною книгою викладачів ораторської майстерності. У ній Дж. Дьюї вдало поєднав експериментальний підхід у науці з використанням повсякденних завдань. Його праця спонукає читачів мислити нестандартно, за допомогою обговорення, разом шукати вихід із скрутного становища. Праця Дж. Дьюї залишається і нині цінним підручником для тих, хто зацікавлений у навчанні мистецтва обговорення²⁹.

Про нерозривну єдність і внутрішню зумовленість важливих суспільних явищ свідчить праця Дж. Дьюї «Демократія і освіта» («Democracy and Education»), у якій він наголошує: «Відсутність вільної та рівної взаємодії, що впливає з розмаїття інтересів, порушує рівновагу інтелектуальних стимулів. Розмаїття стимулів означає новизну, тобто збудження думки». Тим самим учений особливо наголосив на важливості громадських обговорень – вільного обміну думками для розвитку суспільства і його удосконалення. Вважаючи необхідною демократизацію освіти, Дж. Дьюї писав: «Ми не хочемо суспільства, яке встановлює внутрішні і зовнішні бар'єри до вільної взаємодії й активного спілкування з обміну досвідом. Суспільство, що надає рівні умови для всіх своїх членів, які гнучко пристосовуються до суспільних інституцій у різних сферах співжиття, будемо вважати демократичним»³⁰.

Системне вивчення спілкування у групі та способів удосконалення групових обговорень як основного засобу поширення демократії продовжив А. Д. Шефїлд у праці «Приєднуючись до громадських обговорень» («Joining in Public Discussions, A Study of Effective Speechmaking») виданій у 1922 р. Виходячи із потреб розвитку суспільства, американські педагоги і науковці зрозуміли: для того щоб зміст предмета відповідав потребам зростаючого національного руху громадських нарад, необхідні докорінні

²⁹ Gouran D. S. Communication in groups: The emergence and evolution of a field of study. In L. R. Frey, D. S. Gouran & M. S. Poole (Eds.), The handbook of group communication theory and research. Thousand Oaks: SAGE Publications. – 1999. – P. 3–36.

³⁰ Дьюї Дж. Демократія і освіта. – Львів. Літопис. 2003. – 81–82 с.

зміни у педагогічному підході до навчання їх проведення. На думку Дж. Кейта, «освітяни зрозуміли, що потрібно навчити студентів відповідної риторики, а також пояснювати їм її політичне значення. Адже без широкого громадського обговорення суспільно важливих проблем неможливо налагодити досконале функціонування розвиненої демократії»³¹.

Починаючи з 20-х років минулого століття, науковці та педагоги, що працювали у галузях комунікації, політики, освіти дорослих та соціології почали вивчати значення групи та групових обговорень у «процесі поширення досвіду взаємодії», яке відбувалося у рамках тодішніх соціальних процесів. Крім того, було започатковано ґрунтовне вивчення результатів взаємодії громадян, але і їх стосунків і спілкування з експертним середовищем. Д. Сандерсон, відомий американський соціолог початку 20-го ст., вивчав переважно населення сільської місцевості. Після ретельного дослідження численних громад він дійшов дуже важливого висновку, що без постійного спілкування громадян, без проведення громадських зібрань, не було б громад, а отже, й сучасної йому американської цивілізації³².

У 1940 році з метою допомогти у поширенні практики проведення групових обговорень Дж. Гарланд та Ч. Філіпс з Університету Колґейт опублікували колективну працю під назвою «Опис та пояснення методів обговорення» («Discussion methods explained and illustrated»), у якій зібрали велику кількість різних методів групових обговорень. У цьому та наступних виданнях цієї праці вчені і педагоги висловлюють думку, що обговорення це – передусім засіб уникнути бажання пристати на перше ліпше вирішення проблем, таким чином діставши можливість організувати комплексний підхід до ґрунтового вирішення проблеми.

Серед праць, присвячених організації та проведенню громадських обговорень, варто також згадати важливе дослідження, здійснене у 1941 році К. Робінсоном «Експериментальне

³¹ *Keith W. M.* Democracy as discussion: Civic education and the American forum movement. Lanham, MD: Lexington Books. – 2007. – P. 151, 152.

³² *Sanderson D.* The farmer and his community. New York: Harcourt, Brace. – 1922. – P. 37.

дослідження впливу групового обговорення на соціальні погляди студентів коледжів» («An experimental study of the effects of group discussion upon the social attitudes of college students»), у якому він доходить висновку, що групові обговорення – це передусім «рефлексивний процес ретельного міжособистісного чи міжгрупового обговорення під ненав’язливим керівництвом лідера». У даному разі К. Робінсон спирається на концепцію Дж. Дьюї про рефлексивне мислення та думку про те, що обговорення – це спільна діяльність громадян, спрямована на допомогу його учасникам зрозуміти проблему та, по можливості, «дійти порозуміння»³³. Розвиваючи методичні засади дорадчої педагогіки, К. Робінсон писав у розділі, присвяченому проведенню групових обговорень серед студентів, що його учасники повинні «шукати якнайкраще рішення для всіх», «усвідомлювати свою відповідальність», «бути об’єктивними» та «намагатися зрозуміти інших». Він вважав, що дебати – це змагання між двома протилежними поглядами щодо певної проблеми, натомість дорадче обговорення – це спільні зусилля його учасників вирішити проблему. Метою дорадчого обговорення є з’ясування інших точок зору, а не захист і просування своєї.

Під час проведення експериментів з організації дорадчих нарад К. Робінсон виявив, що серед активних учасників обговорень громадських проблем з часом спостерігаються зміни стилю спілкування, поглиблюється усвідомлення змісту проблем, а разом з тим здатність чути і розуміти аргументи опонентів. Згодом В. Аттербек, автор багатьох праць з проблем групових обговорень, у книзі «Групове мислення та лідерство: техніки обговорення» («Group thinking and conference leadership: Techniques of discussion» 1950 р.) писав про студентські обговорення, присвятивши цьому цілий розділ. У ній автор дає настанови викладачам і закликає їх не намагатися знайти аргументи на користь усіх представлених точок зору, а навпаки – критично ставитися до них всіх. Велику увагу у своїх працях В. Аттербек приділяє з’ясуванню різниці між дебатами та обговореннями,

³³ Robinson K. F. An experimental study of the effects of group discussion upon the social attitudes of college students. Speech Monographs, 8(1), 1941. – P. 34–35.

наголошує на важливості якнайширшого застосування групових обговорень в освітній та громадській сферах³⁴.

Думка про вагомий вплив обговорень на розвиток демократії набуває все більшої поширеності. Науковці вважали, що обговорення та дебати мають бути не просто складником навчального процесу, вони є невід'ємною частиною демократичного суспільства. Спираючись на практичний досвід, Дж. Дьюї, К. Фоллетт та інші педагоги зробили висновок, що громадське обговорення є засадничим принципом демократичного суспільства. У своїх працях вони показали як вища освіта та освіта дорослих впливає на розвиток демократії у суспільстві³⁵.

Водночас велику роль в організації та проведенні групових обговорень у цей період відігравала співпраця між Держдепартаментом сільського господарства, державними університетами, що фінансувались за допомогою федерального земельного гранту, та Відділом сільськогосподарських курсів. У 1914 році федеральний уряд заснував сільськогосподарські курси при таких університетах «з метою поширення серед громадян Сполучених Штатів корисної та практичної інформації, що стосується сільського та домашнього господарства»³⁶. Крім того, що ці курси могли допомогти громадянам зрозуміти, що демократичні громадські обговорення та освіта дорослих мають величезний вплив не лише на вдосконалення сільського господарства, а і «сприяють підвищенню рівня особистісного розвитку, рівню життя окремого громадянина та усієї громади». Ці курси справили значний вплив на розвиток громад по всій території США, оскільки пропонували громадянам не тільки нові практичні знання, необхідні для успішного ведення господарства у нових умовах, але і поширювали багатий культурний та соціальний досвід, відкривали перед ними різноманітні нові можливості подальшого особистісного розвитку³⁷.

³⁴ *Utterback W. E.* Group thinking and conference leadership: Techniques of discussion. New York: Rinehart. – 1950. – P. 248.

³⁵ *Ansell C. K.* Pragmatist democracy: Evolutionary learning as public philosophy. – New York: Oxford University Press. – 2011. – P. 9–14.

³⁶ *Levine P.* The new progressive era: Toward a fair and deliberative democracy. Lanham, MD: Rowman & Littlefield. – 1999. – 272 p.

³⁷ *Warner P. D., & Christenson J. A.* The cooperative extension service: A national assessment. Boulder, CO: Westview Press. – 1984. – P. 126.

Спираючись на те, що громадські наради у містах почали набувати все більшої популярності, очільники Держдепартаменту сільського господарства також почали робити власні спроби використовувати громадські наради, як засоби освіти дорослих у сільській місцевості. За свідченням сучасних дослідників найбільш вдалим рішенням в умовах програми Нового курсу³⁸ для Держдепартаменту сільського господарства було запровадження підтримки демократії через освіту дорослих. Тодішній секретар Держдепартаменту сільського господарства Г. Воллес скликав спеціальну нараду з метою з'ясувати як можна використовувати громадські обговорення, громадські дискусії, фахові семінари, щоб вдосконалити чинні освітні програми. Учасники першого засідання, що відбулося 7 грудня 1934 року, члени Держдепартаменту сільського господарства, зокрема Дж. Студебекер (який потім став Спеціальним уповноваженим з громадянської освіти США) та представники інших установ обговорили план поширення практики проведення громадських нарад.

Після кількох засідань було прийнято рішення спробувати застосувати громадські наради як засоби освіти дорослих у період зими-весни 1935 року. Новий курс національної сільсько-господарської політики відрізнявся від усіх інших попередніх програм Держдепартаменту сільського господарства. Його творці не хотіли, щоб новостворені групи з обговорення стали засобом «поширення пропаганди департаменту», натомість вони мали «створити умови, за яких кожен зможе висловити свою точку зору»³⁹. Така організація справи дала можливість громадам обмінюватися думками на різні теми, аналізувати проблеми та виробляти спільні оптимальні рішення за підсумками групового обговорення. Зауважимо, що федеральний уряд не намагався контролювати ці обговорення, оскільки був зацікавлений у тому, щоб громадяни на місцях вирішували свої проблеми самостійно. Для цього Держдепартамент сільського господарства почав роз-

³⁸ Заходи здійснювані адміністрацією президента США Ф.Д. Рузвельта задля подолання Великої депресії.

³⁹ *McDean H. C., M. L. Wilson and agricultural reform in twentieth-century America*. PhD dissertation, University of California, Los Angeles. 1969. – P. 415.

робляти посібники з питань проведення обговорень. Однак, поки посібники ще не було розроблено та розповсюджено, «кожен Штат сам брав на себе розробку програм з обговорень»⁴⁰. Завдяки такій постановці вирішення питання керівники установ та організацій, які впроваджували таку політику «відчували, що вони є частиною «великого демократичного руху», спрямованого на освіту громадян і, що «вільні та вичерпні обговорення є наріжним каменем демократії»⁴¹.

За кілька років, спільні зусилля педагогів, науковців, громадських діячів дали позитивні результати: у США було укладено дві повноцінні освітні програми під загальною назвою «Освітні програми з обговорень» («Program Study and Discussion»). Перша програма була спрямована на створення груп громадян, що проживали у сільській місцевості. Громади запроваджували її під керівництвом місцевих сільськогосподарських курсів. Друга програма мала назву «Філософські школи для іногородніх робітників» («Schools of Philosophy for Extension Workers»). Це були кількаденні тренінги та освітні заходи для працівників сільськогосподарських курсів, що провадилися під керівництвом Держдепартаменту сільського господарства, науковців та експертів. Від створення у 1935 і до закінчення у 1946 році ці програми сприяли розробці спеціальних методикотематичних матеріалів для групових обговорень більш ніж із сорока тем. Зокрема, вони пропонували громадянам обговорити: яку частку з національного доходу матимуть фермери після реформи? Як живуть фермери порівняно з міськими жителями? Як експорт та імпорт впливає на добробут фермерів? Чи завжди підвищення продуктивності праці на фермах є корисним? Чого фермери можуть досягти, якщо об'єднуються у кооперативи? Податки: хто скільки платить і навіщо? Сільські громади: що їм найбільше потрібно? Безпека ферм: як власникам її досягти?

Окрім допоміжних матеріалів для розгляду цих тем «Освітні програми для обговорень» пропонували окремо спеціальні

⁴⁰ *Wilson M. L.* A theory of agricultural democracy. (Extension Service Circular 355.) Washington, DC: Extension Service, U.S. Department of Agriculture. 1941. – P. 33.

⁴¹ *Ibid.* – P. 145

типові методологічні посібники для керівників груп, які проводили обговорення, для використання під час планування та проведення нарад. Також ними були створені демонстраційні таблиці й діаграми для забезпечення наочності, з метою заохочення до обговорення усіх присутніх громадян. Управління «Освітні програми з обговорень» розробило та поширило кілька мільйонів примірників посібників для обговорень на різні теми. За сучасними підрахунками, понад три мільйони чоловіків та жінок із сільської місцевості брали участь у таких групових обговореннях. Крім того, 60 тисяч лідерів групових обговорень пройшли спеціальну підготовку, а десятки тисяч працівників та очільників сільських громад відвідали понад 150 філософських шкіл⁴².

На жаль, з початком Другої світової війни діяльність центрів з організації громадських нарад поволи слабшала, а згодом була згорнута. Проте і донині у системі вищої освіти США залишається міцною традиція, яка поєднує колишні дорадчі наради та обговорення із ефективними спробами заохочення студентів коледжів та університетів використовувати методи притаманні дорадчим нарадам минулого під час навчання та для організації громадських зустрічей.

У середині 20-го ст. система вищої освіти відіграла важливу роль у формуванні навичок активних громадян. Відвідуючи зібрання міських та сільських громад, навчальні заклади та заходи з освіти дорослих, громадські наради громадяни мали можливість здобути знання і виробити вміння, що допомагали їм з усього обширу проблем виділити найголовніші, знайти способ їх розв'язання шляхом досягнення взаєморозуміння, тобто демократичним шляхом.

Роль громадських обговорень та нарад упродовж усієї історії освіти у США ніколи не втрачала своєї ваги. На початку 20 ст. у науковців та громадських діячів виникла потреба дослідити, яким чином люди у групі взаємодіють та впливають один на одного. Людська взаємодія стала предметом дослідження багатьох університетських навчальних дисциплін, які

⁴² *Gilbert J. Planning democracy: Agrarian intellectuals and the intended New Deal.* – New Haven, CT: Yale University Press. – 2015. – P. 142.

студенти освоювали за допомогою групових обговорень, а теза про те, що свідомі громадяни завжди будуть більш успішними, стала предметом міждисциплінарних досліджень. Численні дослідження Дж. Дьюї, М. Паркер, Д. Фоллетта та інших науковців і громадських діячів у галузі освіти, політології, соціології тощо допомогли утвердити думку про те, що наради та дискусії є важливим джерелом поповнення знань, містять вагомий виховний потенціал, відіграють визначну роль у формуванні громадянського суспільства. Дорадчо-демократична політика та освіта дорослих, яку здійснював Державний департамент сільського господарства, засвідчили важливу роль вищої освіти в об'єднанні демократичного народу шляхом обговорення, порозуміння та вирішення складних соціальних тем.

Історичний екскурс у розвиток дорадчої освіти у США має допомогти сьогодні українцям, зацікавленим у розвитку демократії в державі, зрозуміти, що дорадча педагогіка, яка використовує групові обговорення в освітній та громадській діяльності як навчальні майданчики для розбудови демократії, справді є ефективним інструментом зміцнення громадянського суспільства. Історія використання групових обговорень та нарад у вищій освіті США демонструє що можуть зробити сучасні коледжі та університети для розвитку студентського самоврядування, а відтак для розвитку громад. Навчання з метою розбудови демократії має бути включене у сучасну українську педагогіку.

Розділ 4. МЕТОДОЛОГІЯ І ПРАКТИКА НАВЧАННЯ ДЕЛІБЕРАЦІЇ У ШКОЛІ ТА ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

4.1. Інтерактивні форми навчання і деліберація

Виклики, що постали перед суспільством на початку 21-го століття, швидкоплинність суспільних процесів спонукають до пошуку нових форм навчання і виховання, що відповідали б сучасним потребам. Крім того своїми якостями вони мають відповідати віковим особливостям, культурному і освітньому рівню кваліфікаційному рівню та інтересам і потребам тих, хто навчається.

Однією з форм навчання застосування деліберації під час освітнього процесу можуть бути факультативи – позапрограмові навчальні заняття, які учні (студенти) добровільно вибирають і відвідують. Їхнє завдання – не лише поглиблене вивчення окремих навчальних предметів, але і розвиток здатності спільно у складі групи з'ясовувати важливість проблеми, її формулювати, осмислювати, обговорювати і спільно розв'язувати. Водночас в учнів (студентів) виробляється здатність до критичного мислення, відбувається стимулювання пізнавальних інтересів, а також творчих здібностей, зростає пізнавальна активність. Такі практичні деліберативні факультативи доцільно організовувати для поглибленого вивчення окремих тем, розділів, висвітлення складних суспільно-політичних проблем, для узагальнення й систематизації знань. Такі практичні факультативні заняття необхідні для формування пошукових навичок і вмінь у процесі розв'язання сус-

пільних проблем. Заняття такого типу варто проводити вчителям, які до цього підготовлені відповідним чином. Для їх проведення бажано запрошувати фахівців із вищих закладів освіти та експертів з науково-дослідних інститутів. На відміну від інших організаційних форм навчання, деліберативні факультативи мають ряд особливостей, передусім це спільність пізнавальних інтересів учнів, їх позитивне ставлення до вивчення матеріалу, формування груп за інтересами.

Організовані таким чином, інтерактивні форми навчання орієнтовані на всебічну взаємодію учнів з учителем, та учнів між собою, обговорення та вирішення проблеми, спільне прийняття рішення, що є вирішальною передумовою громадянської активності молоді у майбутньому. Деліберативні методи та форми навчання дають можливість стимулювати та розвивати в учнів творчість, ініціативу, самостійне та критичне мислення, тобто сприяють формуванню деліберативного способу мислення і громадянської компетентності.

4.2. Методи і технології деліберативної освіти. Методи розвитку навчальних компетентностей деліберачії

Методи навчання деліберачії – це двостороння цілеспрямована діяльність учителя і учнів задля розв’язання дидактичних завдань, спрямованих на навчання і виховання активного громадянина.

Методична наука і практика пропонують викладачеві цілий арсенал методів і прийомів навчання. Творча діяльність викладача полягає в тому, щоб раціонально використовувати у навчальному процесі методи, які забезпечують якнайкраще досягнення поставленої мети.

Пропонуємо розглянути класифікацію методів навчання на основі розв’язання дидактичних завдань. Користуючись нею, учитель може обрати із загального набору методів ті, які найбільше сприяють розв’язанню конкретного дидактичного завдання на конкретному етапі навчання. Отже, таким чином, маємо дві групи методів:

- 1) методи, спрямовані на оволодіння знаннями та їх засвоєння;
- 2) методи, спрямовані на оволодіння уміннями і навичками та способами їх застосування.

Методи, спрямовані на оволодіння знаннями та їх засвоєння полягають у використанні усного мовлення учителя та учнів, індивідуального обдумування та колективного обговорення з використанням різних способів візуалізації, а також у самостійному вивченні матеріалу учнями. Найбільш поширені методи спрямовані на оволодіння знаннями та їх засвоєння це:

Лекція – логічно завершений, науково обґрунтований і систематизований виклад певної проблеми або питання, доповнений, за необхідності, наочними засобами. Лекція є одним з основних видів навчальних занять і водночас методів навчання у середній та вищій школі. Вона покликана формувати у слухачів основи знань про певний предмет або явище певної галузі, а також визначати напрям, основний зміст і характер усіх інших видів навчальних занять та самостійної роботи з підготовки до вдумливого і всебічного обговорення проблеми та її подальшого вирішення.

Сюжетна розповідь найчастіше використовується під час пояснення нового матеріалу. Відрізняється від лекції тим, що вона значно коротша, завжди має яскравий, захоплюючий, живий і конкретний сюжет.

Стисле повідомлення ставить за мету повідомити учням та учасникам деліберативної наради про певний факт. У повідомленні, як правило, не використовується емоційність, яскравість, деталізація, живиться мінімум слів.

Опис – розкриття зовнішніх ознак, властивостей, функцій особливостей явища чи проблеми. На відміну від розповіді, в описі відсутній сюжет, але є конкретний об'єкт, ознаки якого повідомляються учасникам зустрічі (наради). Може бути опис середовища, де відбувалися певні події, знарядь, зовнішнього вигляду та одягу людей. Опис слугує створенню чітких і точних уявлень, що поглиблює знання і пробуджує творчу уяву учасників зібрання.

Характеристика – перелік ознак певного явища і на цій основі розкриття його суті. Вона може спиратися на попередньо

повідомлений розповідний чи описовий матеріал і слугувати висновком, зробленим на основі аналізу та узагальнення.

Пояснення – розкриття обговорюваної проблеми чи її частин, суті явища, його розвитку, встановлення причинно-наслідкових зв'язків і співвідношень між різними елементами (сторонами) проблеми, їх оцінок, законів суспільного розвитку тощо. Пояснення завжди спирається на розповідь, опис, демонстрацію наочних засобів, адже без знання фактів неможливо дати ґрунтовне пояснення.

Роздуми – послідовний розвиток положень, доведень, що підводять слухачів до висновків. Роздуми повинні бути доступними, переконливими, чіткими, послідовними за логікою, їх слід давати, лише спираючись на виклад, аналіз і узагальнення конкретного матеріалу. Роздуми часто використовують, коли необхідно щось обміркувати, зробити певні висновки, пошукати і віднайти певну закономірність.

Деліберація – доречне поєднання усіх описаних попередньо методів з метою об'єднання учнів (чи громадян) навколо визначення, обговорення і вирішення проблеми, що постала перед учнівською, студентською чи місцевою громадою.

Стосовно вимог до усних монологічних та діалогічних методів, необхідно пам'ятати, що їх метою є не дублювання, а поглиблення інформації вже відомої учням (громадянам). Учитель (модератор) повинен мати цілком конкретне і чітке уявлення про те, що він має розповісти в аудиторії. Інформація повинна бути ретельно зважена й перевірена; розповідь чітко структурованою: мати вступ, план викладу теми та заключну частину (підсумок).

Значну увагу слід приділити формі, пам'ятаючи при цьому, що будь-які поетичні звороти, метафори, цитати пожвавлюють, але нерідко ускладнюють сприйняття матеріалу. Водночас для кращого сприйняття монологу, доцільно використовувати яскраві ілюстрації, приклади, цікаві епізоди з життя людей.

Особливої уваги потребує мові розповіді. Вона має бути граматично й стилістично правильною, доступною для розуміння (позбавлена термінів, незрозумілих широкому загалу), нові поняття чи терміни слід ретельно пояснювати. Бажано також доречно використовувати допоміжні засоби: інтонацію, міміку і жести.

Темп деліберації має залежати від її змісту. Обговорюючи явища, відомі і доступні для розуміння, доцільно говорити швидко, короткими і чіткими реченнями. І навпаки, коли йдеться про нові, важкі для розуміння явища, а особливо коли суть якогось явища чи поняття треба сформулювати разом: речення слід вимовляти повільно, наголошуючи на кожному слові. Під час обговорення бажано, щоб усі учасники зайняття (дорадчої наради) могли бачити один одного (особливо під час мовлення): це сприяє концентрації уваги і загалом дисциплінує мовця. Його міміка, пантоміміка, манера говорити також є засобами впливу на аудиторію.

Методи, спрямовані на оволодіння знаннями та їх засвоєння відіграють важливу роль у навчальному процесі. Досягти успіхів у навчанні учні (громадяни) зможуть лише спільними зусиллями і активною участю у дорадчих нарадах під час яких вони, оволодівши навиками деліберації, зможуть їх застосовувати в активній практичній діяльності.

4.3. Методи оволодіння уміннями і навичками. Способи їх застосування

Демократичне навчання, спрямоване лише на засвоєння й відтворення знань, умінь та навичок, не може задовольняти потреби сьогодення. Необхідним елементом сучасної освіти громадянина, підготовки його до активного громадського життя і свідомої участі у справах громади, і суспільства є навчання способів застосування і використання всього комплексу знань, засвоєних під час дорадчих нарад у процесі вдумливого і всебічного обговорення проблем.

Досягненню цієї мети має сприяти спільне освоєння сучасних технологій навчання, методів і засобів ведення демократичної, дорадчої, деліберативної наради. За допомогою заздалегідь визначеної послідовності дій, має відбутися досягнення проміжних цілей і наперед визначених та очікуваних результатів. Застосовані в освіті навчальні технології організації і проведення деліберативних нарад дають змогу громадянам набути необхідні громадянські знання та засвоїти громадянські навички.

Найважливіші для проведення деліберативних нарад навчальні технології. Є технології, які у педагогічній літературі визначаються як гнучкі технології, бо вони передбачають зміни та імпровізації залежно від навчального середовища і визначеної навчальної мети. При їх використанні можливі зміни і коригування компонентів.

Для педагогічних технологій, що застосовуються під час організації навчання деліберачії, властиві системність, поєднуваність різних компонентів; можливість визначати мету та у разі необхідності коригувати її. У процесі підготовки деліберативного уроку (чи наради) не оминати також етапу планування послідовних дій та використання різних засобів і методів. У разі дотримання усіх зазначених умов та вимог усім учасникам гарантована висока ефективність позитивного результату й оптимальність за витратами інтелектуальних та матеріальних ресурсів. Відтворюваність набутого досвіду, можливість його розвитку та удосконалення під час застосування у подібних умовах є важливим позитивним наслідком навчання та проведення деліберативних нарад.

4.4. Складові педагогічних технологій, їх результативність у проведенні деліберативного навчання

Сучасні навчальні технології часто називають інтерактивним навчанням. Інтерактивне навчання (комунікативно-діалогове) – різновид проблемного навчання, побудований на діалозі учасників навчального процесу. Інтерактивне навчання є важливим засобом у навчанні деліберачії, організації і проведенні дорадчих нарад. У широкому розумінні інтерактивним називають такий спосіб спілкування, який полягає у активному використанні стратегії взаємодії партнерів.

Для запровадження деліберативних технологій навчання учні мають об'єднуватися у малі, середні або великі групи. У малих групах вони мають розв'язувати практично будь-які міні-проблеми. Навчаючись, вони мають називати проблему – визначати її чи з'ясувати її сутність. Після називання проблеми важливо також, щоб учні відразу перейшли до другого етапу –

з'ясування суті проблеми. Мала група із 3–6 осіб формується для розв'язання нетривалої навчальної проблеми. Середня група, що складається із 7–10 осіб націлена переважно на розв'язання тривалої навчальної проблеми (яка потребує не лише «називання» проблеми але і її «з'ясування»). Оскільки називання і з'ясування це тривалий процес, таку групу краще збирати кілька разів. Велика група має складатися із 20–30 осіб. Її мета не лише назвати проблему, з'ясувати її суть і природу, але і обговорити можливі варіанти її вирішення.

Критерії об'єднання учнів у великі, середні та малі групи можуть бути різні, наприклад:

- критерій випадкової вибірки (коли успішність учнів не має значення, основна мета роботи групи – виявлення власної позиції щодо дискусійного питання, порівняння її із суспільною думкою);
- критерій диференційованої успішності (створюються задля залучення учнів із низькою успішністю до навчальної діяльності, що передбачає поєднання кількох блоків матеріалу однакової складності);
- критерій гомогенної успішності (формується задля посилюючого поділу завдань між учнями із різним рівнем успішності на основі кількох блоків матеріалу різної складності);
- критерій володіння / не володіння навичками ведення дискусії;
- критерій володіння експертними знаннями з обговорюваної проблеми.

4.5. Групи навчальних технологій, які варто використовувати під час навчання деліберації

Кооперативні технології навчання

Робота у парах у малих групах найбільш ефективна на початкових стадіях навчання. Саме у парах всі учні дістають можливість висловлювати свої думки, обмінюватись ідеями з партнером. Так розвиваються навички спілкування, критичне мислення, вміння висловлювати думку і вести дискусію, вислуховувати і спокійно сприймати альтернативні точки зору. Ви-

користання цього виду співпраці сприяє тому, що діти не можуть ухилитися від виконання завдання.

«Снігова лавина» (*«два-чотири-всі разом»*) – похідний від парної роботи метод, ефективний для розвитку навичок спілкування в групі, вмінь міркувати та вести дискусію. Полягає в індивідуальному усвідомленні проблеми, з'ясуванні її спочатку у парних групах, а потім – в об'єднаних четвірках, згодом – у вісімках і, нарешті разом, усім класом.

Подвійне коло (*«карусель»*) – найбільш ефективне для одночасного залучення усіх учасників до активної роботи з різними партнерами для обговорення дискусійних питань. Метод передбачає використання двох кіл стільців, у яких внутрішнє коло нерухоме, а зовнішнє – рухливе.

За сигналом модератора або вчителя, всі учасники пересуваються на один стілець праворуч й опиняються перед новим партнером. Мета – пройти все коло, виконуючи поставлене завдання (дискусія прихильників і противників певної точки зору, збір інформації із визначених питань, взаємо-опитування, обговорення).

Потрійне коло (*«ротаційні трійки»*) – створюється для активного, ґрунтовного аналізу та обговорення нового матеріалу проблеми з метою осмислення, закріплення та засвоєння. Змінність трійок полягає у рухливості і змінюваності двох їх складових для обговорення нових питань. Так, учасники під номером один рухаються за годинниковою стрілкою до нових груп, учасники під номером три – проти годинникової, при цьому учасники під номером два залишаються на місці стабільним ядром групи.

Команда (*робота в малих групах*) – створюється для обговорення складних проблем, які потребують колективних міркувань та розподілу обов'язків: голова, секретар, доповідач, відповідальний за підготовку матеріалів та ін. Результати роботи групи виносяться на загальне обговорення.

«Акваріум» – метод ефективний для розвитку навичок спілкування в малій групі, допомагає вдосконалювати вміння дискутувати та аргументувати свою думку. Може бути запропонований тільки за умови, якщо учні вже мають певні навички групової роботи. Зміст роботи полягає в їх об'єднанні у малі

групи для почергового публічного обговорення різних проблем із подальшим аналізом змісту обговорення (одна група в центрі проводить обговорення, а інші уважно слухають, спостерігають за перебігом процесу).

Колективно-групові технології навчання

Технологія вирішення певної проблеми *у загальному колі* полягає в обговоренні її у колі доти, доки є бажання висловитись. Метою цього методу є прояснення певних положень, привертання уваги учнів до складних або проблемних питань у навчальному матеріалі, мотивація пізнавальної діяльності, актуалізація опорних знань розвиток навичок деліберації.

«*Мозковий шторм*» використовується для пошуку кількох підходів до розуміння конкретної проблеми. Його мета – зібрати якомога більше ідей щодо проблеми від усіх учасників протягом задалегідь визначеного часу.

«*Мікрофон*» надає можливість кожному висловити свою думку чи позицію швидко, по черзі. Учасники наради (заняття) спілкуються, передаючи один одному уявний мікрофон.

«*Броунівський рух*» використовується для навчання громадян обмінюватися інформацією. Для цього вони отримують картки з новими фактами, що стосуються теми обговорення (по одній на кожного), кілька хвилин ознайомлюються з ними, а потім ходять по приміщенню і обмінюються інформацією (одночасно можна говорити тільки з однією особою). Протягом відведеного часу треба зібрати якомога повнішу інформацію з теми обговорення.

«*Мозаїка*» використовується для створення ситуації, яка спонукатиме учасників працювати разом над засвоєнням великої кількості інформації за короткий проміжок часу. Для цього їх треба організувати у кілька груп та запропонувати проаналізувати окремі сторони проблеми, потім для загального аналізу проблеми відбувається перегруповування (групи мають складатися із представників кожної попередньої команди), потім усі знов збираються у попередні групи. Аналіз ситуації відбувається на основі життєвої або гіпотетично вірогідної ситуації. Прихильники і противники різних точок зору обґрун-

товують свою позицію і намагаються зрозуміти докази опонентів.

«Дерево рішень» є технологією, яка допомагає краще проаналізувати та зрозуміти механізми прийняття складних рішень за допомогою організації їх обговорення у групах за такою схемою: проблема – варіанти рішень – позитивні і негативні наслідки рішень – найбільш прийнятне рішення – висновки. По суті це є технологія проведення деліберативної наради у дещо спрощеному схематичному вигляді протягом відносно короткого часу.

Оволодіння більшістю учнів (громадян) зазначеними технологіями та вироблення у них стійких навичок і умінь вести обговорення є важливим компонентом справді демократичного суспільства.

Технології деліберативного моделювання

Технології деліберативного моделювання полягають у створенні і обговоренні та вирішенні життєвих ситуацій. До них належить використання рольових ігор, спільне розв'язання проблем на основі аналізу обставин та відповідних ситуацій. Ці технології допомагають у формуванні навичок і вмінь, необхідних для колективного вирішення проблеми, створюють умови для усвідомлення і вироблення відповідних цінностей, атмосфери співробітництва, взаємодії, надають кожному можливість стати справжнім лідером колективу.

Наприклад, рольова гра спонукає до співпраці, сприяє залученню учасників у певну ситуацію, входженню ними у певний образ, допомагає набуту досвіду практичної дії. Під час такого деліберативного навчання учні вчаться бути демократичними, вести діалог, критично мислити, міркувати, спільно приймати продумані рішення.

Технології опрацювання дискусійних питань

Метод «прес» є технологією підходу до розв'язання проблем за чіткою схемою: «я вважаю, що...» – «...тому, що...» – «наприклад,...» «отже, таким чином...».

Метод «визнач точку зору» є технологією зручною для початку дискусії, коли учасники збираються у групи на підставі свого власного ставлення до певної проблеми (згоден / не згоден / не визначився). Навчаючись обговорювати проблему з використанням цієї технології учасники повинні через деякий час міняти групу об'єднану за іншою ознакою, щоб поступово ознайомитися із іншими точками зору на проблему та можливі шляхи її вирішення.

Метод «зміни точку зору» є подібною до попередньої технології з додаванням роботи опонентів у четвінках з метою вироблення спільної позиції.

Метод «дискусія» – широке публічне обговорення якогось спірного питання, з'ясування його природи, причин виникнення і спільного пошуку шляхів його розв'язання.

Метод «дебати» – обговорення проблеми заздалегідь підготовленими диспутантами, які мають по черзі переконувати аудиторію у правильності власної позиції і по можливості максимально повно розкрити її сильні сторони, пом'якшити слабкі та обґрунтовано розкритикувати позицію опонента.

Метод «деліберація» – це набір засобів, методів та інструментів, які допомагають виховувати активних громадян, здатних вдумливо і аргументовано, а головне, кваліфіковано обговорювати спільні проблеми і знаходити оптимальні можливості для їх вирішення. Таким чином деліберація об'єднані усі згадані методи та технології разом і у такий спосіб підводить учасників наради – обговорення до спільного висновку який учасники наради ухвалюють разом.

Технологія обговорення проблем

Деліберативне навчання є досить новим у практиці шкільної та позашкільної роботи. Таке обговорення – це науково-пошукова та дослідницька робота окремого учня, малої, середньої та великої груп учнів яку можна здійснювати як під час уроку, так і в позаурочний час. Технологія деліберативного обговорення завжди спрямована на розв'язання певної теоретичної або практичної проблеми, яка передбачає, з одного боку, використання різноманітних методів, засобів навчання, а з другого, інтегру-

вання знань, умінь із різних галузей науки, техніки, технології, творчих галузей. Як уже зазначалося у вступі, ця технологія виникла на початку 20-го ст. у США. Цікаво, що її також використовували у СРСР у 1920–1930-х роках. В міру того як освіта в СРСР ставала авторитарною ця технологія була усунута зі сфери освіти.

Мета навчання за допомогою технології деліберативного обговорення полягає у:

- розвитку учнів на основі моделювання спільної діяльності;
- розвитку творчих навичок учнів;
- розвитку критичного мислення;
- навчанні самостійно шукати інформацію;
- вихованні толерантності;
- повазі до думки іншої людини;
- повазі до людської особистості;
- розвитку групової діяльності;
- навчанні вдумливо міркувати і спільно шукати різні способи обговорення проблеми і всебічного її вивчення;
- розвитку комунікативних здібностей у співробітництві учнів одного з одним і з учителем («педагогіка співробітництва»);
- розвитку вміння аргументовано висловлювати свою думку;
- навчанні репрезентувати результати своєї діяльності (у вигляді звіту, веб-сайту, доповіді тощо);
- вихованні гуманізму;
- вихованні уваги та поваги до особистості колеги;
- вироблення позитивного мислення;
- віри у власні сили і здатність колективу вирішити будь-яку проблему;
- забезпеченні можливості інтегрування знань не тільки з різних предметних галузей, але й різних соціальних культур;
- поглибленні вивчення програмного матеріалу.

За допомогою використання технології навчання через обговорення проблеми, досягається важлива педагогічна мета:

- створюється навчальне середовище, в якому учні разом виходять на більш високі рівні розуміння проблеми;
- виховується вміння самостійно здобувати знання з проблеми і обмірковувати їх;
- встановлюються зв'язки з життям, розвиваються навички, потрібні у реальному житті;
- розв'язувати проблеми реального життя.

Ці навички є необхідними для спільної роботи в громаді та у суспільстві, адже в учнів розвивається здатність працювати разом з іншими, приймати виважені рішення, виявляти ініціативу, розв'язувати складні проблеми.

Для того, щоб бути корисними деліберативні обговорення повинні відповідати певним вимогам. Головні педагогічні вимоги до деліберативного обговорення: актуальність тематики, обґрунтування вибору теми, відповідність практичним завданням.

Методичні вимоги передбачають дотримання принципів дидактики, врахування особливостей предмета, відповідного застосування поняттєвого апарату, самостійну, парну та групову діяльність учнів.

На проведення навчального деліберативного обговорення відводиться певний час, протягом якого має бути досягнутий конкретний результат. Має бути підготовлено обґрунтовані матеріали обговорення, знайдено і визначено різні підходи до розуміння проблеми, продумано методику вдумливого і обґрунтованого всебічного обговорення проблеми.

Проведення деліберативного обговорення складається з таких етапів як:

– *пошуковий* – визначення теми деліберативного обговорення, пошук та аналіз проблеми, висування гіпотези, визначення мети, обговорення способів вирішення проблеми;

– *аналітичний* – аналіз вхідної інформації, пошук оптимального способу досягнення мети обговорення, визначення етапів діяльності (для кожного учасника окремо і для

групи загалом), поетапне планування роботи кожного учасника підготовки до деліберативного обговорення;

- *практичний*: виконання запланованих заходів, регулярне обговорення проміжних результатів;

- *презентаційний* – проведення обговорення;

- *бюрократичний* – оформлення результатів обговорення, обговорення «обговорення» проведеної наради;

- *контрольний* – аналіз результатів обговорення, коригування, оцінка якості проведення деліберативного обговорення;

- *практичний* – спільна робота спрямована на реальне вирішення проблеми і виконання прийнятих рішень.

Тему для обговорення краще обирати разом, адже тоді учасники обговорення будуть максимально зацікавлені як у процесі обговорення, так і у втіленні в життя прийнятих рішень. Під час обрання проблеми для обговорення рекомендуємо орієнтуватися на такі критерії відбору теми проекту:

- значущість обраної проблеми або завдання, що потребує для свого розв'язання інтегрованих знань, дослідницького пошуку;
- практична чи пізнавальна значущість очікуваних результатів;

Головні змістові поняття навчального курсу з деліберативного обговорення:

- практичні проблеми, важливі для суспільства в цілому, громади, навчального закладу;
- проблеми місцевої громади та громадських організацій,
- актуальні та поточні проблеми сучасного життя учасників обговорення.

Під час підготовки та проведення деліберативного обговорення організаторам чи ініціаторам необхідно дотримуватися визначених правил поведінки:

- не втручатися у безпосередній перебіг обговорення – керівництво із сторони;

- домагатися в обговоренні, висловленні міркування та при моделюванні доброзичливості;
- здійснювати пошук вирішення проблеми разом (ніхто не повинен бути винятковим експертом);
- організувати обговорення на основі міжпредметного мислення (зменшити спеціалізацію і деталізацію);
- уникати персонального оцінювання;
- зосереджувати увагу на предметі і процесі обговорення.

Разом з тим, під час деліберативного обговорення його учасники повинні дотримуватися заздалегідь чітко визначених правил поведінки:

- самостійно дотримуватися порядку висловлювання;
- не перебивати мовця;
- висловлюватися по черзі;
- самостійно скеровувати перебіг обговорення;
- поєднувати презентацію проблеми та її обговорення;
- прихильно слухати та реагувати на висловлювання інших;
- доброзичливо спілкуватися та брати відповідальність на себе.

Крім того, учасники нарад мають навчитися добирати факти, доречно використовувати терміни та виявляти розуміння змісту процесів. Вони повинні навчитися практичного застосування теорії та позбутися залежності від модератора (учителя), водночас навчитися поважати думку іншого, незалежно від того збігається вона з їх власною чи ні, а також навчитися поважати право іншого на відмінну від їхньої думку.

Після закінчення деліберативного обговорення організатори мають скласти короткий звіт, який підсумував би і оцінював проведenu роботу з огляду на її результативність.

4.6. Комунікаційний проект як спосіб дистанційної деліберативної школи

Одним із напрямів формування деліберативного мислення може бути комунікаційний проект, Який являє собою спеціально організовану навчальну діяльність, під час якої учасники з різних регіонів міста, країни і навіть різних країн світу разом працюють над спільним проектом, обмінюючись за допомогою мережі не тільки власними думками чи міркуваннями, але і результатами своєї діяльності, методами обговорення та вирішення проблеми. Під час здійснення такого проекту учасники мають можливість обговорювати проміжні результати, спілкуватися з опонентами й однодумцями за допомогою мережі Інтернет.

Розв'язання проблеми, закладеної у будь-якому проекті, завжди потребує залучення інтегрованого знання. Але в комунікаційному деліберативному проекті, особливо міжнародному, потрібна, як правило, більш глибока інтеграція знань, що передбачає не тільки володіння власне предметом, який обговорюється, а й знань особливостей національної культури учасників проекту.

4.7. Особливості застосування деліберативно-комунікаційних проектів

Використання міжнародного комунікаційного проекту допомагає глибшому розумінню соціальних явищ та проблем, які потребують збирання даних для її обговорення у різних регіонах; порівняльного вивчення, аналізу того чи іншого явища, факту, події, які відбулися або мають місце в різних місцевостях для виявлення тенденцій та прийняття рішень, розробки пропозицій та ін.; порівняльного вивчення ефективності використання одного і того самого способу дії, або різних (альтернативних) способів розв'язання однієї проблеми, одного завдання для виявлення найбільш ефективного, прийняттого для будь-яких ситуацій рішення, тобто для здобуття даних щодо об'єктивної

ефективності способу розв'язання проблеми, обраної для розгляду; спільне творче її вирішення.

Отже, деліберативні навчальні технології наближають процес навчання до реального життя, допомагають засвоїти матеріал за допомогою обговорення і взаємного навчання учасників, доповнюють процес навчання такими компонентами, як співпраця під час розв'язання проблеми, презентація та спілкування з іншими, заохочують учасників до поглиблення знань у міру того, як у коло їхніх інтересів дедалі більше потрапляють окремі суспільні проблеми^{1,2}. Вони є результатом опрацювання і сучасного застосування окремих методик, що використовуються освітянами як на уроках під час вивчення окремих предметів, так і у позаурочний час, під час навчання демократичних практик³. Діалог, дискусія завжди були важливими у тих суспільствах, де виховували передусім громадян, а вже потім фахівців. Деліберація пропонує їх об'єднати із вдумливим засвоєнням предмета вивчення і загального обговорення. Метою деліберативного навчання є не просто засвоєння нових знань, а виховання уміння їх спільного використання і практичного застосування⁴. Залучення якнайширшого кола громадян до вирішення практичних проблем громади чи держави спонукатиме педагогів до удосконалення запропонованої методики і практики навчання деліберації. Це має допомогти усім, хто прагне, щоб їхні діти жили у вільному і демократичному світі.

¹ Teaching Controversial Issues. Council of Europe. 2016. – 67 p.

² Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його навчання: підруч. для студентів / Т.В. Бакка, Т.В. Ладиченко, Л.В. Марголіна та ін. – Х.: Видав. гр. «Основи», 2009. – 254 с.

³ Навчаємо демократії : Базові матеріали з освіти для демократичного громадянства та прав людини для вчителів / Р. Голлоб, П. Крапф, О. Олафсдоттір, В. Вайдінгер; ред. Р. Голлоб, П. Крапф, В. Вайдінгер; пер. з англ. та адапт. Л. І. Паращенко. – К.: Основа, 2011. – Т. 1. – 164 с.

⁴ Molnar-Main S., *Deliberation in the Classroom: Fostering Critical Thinking, Community, and Citizenship in Schools*. Kettering Foundation Press. 2017. – 137 p.

Розділ 5. ДЕМОКРАТИЧНА ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ: ДОРАДЧІ НАРАДИ

5.1. Деліберативна освіта як засіб розвитку демократії

Оскільки демократичний рух виявляє стійку тенденцію до зростання, то все більше і більше активних громадян шукають практичних порад, як зробити цей рух максимально ефективним, залучивши якнайширші верстви населення, домогтися посилення його впливу на життєдіяльність їхніх громад. Пропонуємо методологічні поради, які, на наш погляд, мають допомогти активним громадянам системно розробляти короткострокові й довгострокові стратегії участі якнайширших верств населення у громадській роботі, що повинна сприяти поліпшенню повсякденного життя.

Рамкова програма яку ми пропонуємо, складається з шести різних, але взаємопов'язаних модулів, які тематично об'єднані у три групи. Модулі першої групи стосуються загальних проблем навчання, формування і зміцнення демократичних поглядів, а також удосконалення демократичних навичок. Вони мають переважно освітню мету і зосереджені на створенні і збагаченні соціального капіталу, який має допомогти розвитку модулів другої та третьої груп. Модулі другої групи переважно прив'язані до дій і спрямовані на поліпшення діяльності громад та удосконалення інституційних рішень, що ними приймаються. І, нарешті, мета модулів третьої групи – позитивне вирішення суспільних проблем, що можуть бути як більш або менш локальними, так і загальнодержавними.

Ця програма адресується передусім фахівцям з місцевого розвитку порівняно невеликих громад міст чи регіонів. Проте запропоновані модулі, безумовно, можуть бути використані і у більших спільнотах.

Програма навчання з модульного підходу до розвитку місцевого самоврядування, пропонована нами, ґрунтується на трьох основних положеннях. Ми вважаємо, що підвищення потенціалу громади для спільного вирішення проблем, що стоять перед нею, може одночасно розгядатися не лише як початкова, але і як кінцева мета певної наради громадян. Всі інші дії з організації та проведення нарад громадян також мають бути спрямовані на досягнення цієї мети. У міру розвитку дорадчих практик і удосконаленню технологій організації нарад громадян, їх слід переорієнтовувати від одиничних заходів до проєктів, під час виконання яких поглиблено обговорюється участь громадян у вирішенні проблем та збільшення потенціалу громад у мобілізації ресурсів спільноти, спрямованих на досягнення визначеної мети.

Отже, загальнонаціональні організації (наприклад, політичні партії) мають, зокрема, зосереджуватися на сприянні розвитку і підтримки місцевих позапартійних дорадчих осередків, які і є по суті найважливішими «центрами демократії». У міру зростання кількості громад, де відбуватимуться такі наради, та за умови їх активної співпраці, вплив дорадчої демократії безумовно, зростатиме в геометричній прогресії.

Проведення дорадчих форумів впливатиме також на формування громадської думки та здатність громад розвивати власний демократичний потенціал. Під час їх проведення громадяни навчатимуться узгоджувати власні егоїстичні інтереси задля досягнення спільної мети, йти на поступки один одному, разом шукати компроміси і, зрештою, самостійно без допомоги органів державної влади вирішувати проблеми громади на довготерміновій основі.

Як зазначалося, що, хоча вирішення глобальних проблем спільноти слід вважати кінцевою метою всіх дорадчих нарад, проте вважаємо, що окремі заходи або проєкти, бажано присвятити вирішенню конкретних цілей, так би мовити, цілей першого порядку з метою забезпечення їх максимально ефективного

розв'язання. Крім того, треба мати на увазі, що проведення дорадчих нарад має сприяти досягненню часткових цілей, кожна з яких, ймовірно, потребує своєї стратегії, підходу, відповідної кваліфікації, знань і навичок фахівців-практиків. Отже, організатори повинні визначати і планувати дорадчі наради, формулюючи конкретні і відповідні життєвому моменту цілі та заздалегідь інформувати про них усіх учасників процесу.

Усі перераховані нами цілі, не є взаємовиключними, вони є взаємозалежними, але спроби досягнути цілі другого порядку, поки не досягнути цілі першого можуть призвести до негативних результатів. Оскільки досягнення цілей другого порядку, потребує значних інвестицій і пов'язане з певними труднощами, то їх суспільству важко досягти, не маючи належного соціального капіталу, який розвивається в результаті досягнення цілей першої групи.

І хоча цей процес досягнення мети не є лінійним у тому сенсі, що цілі першої групи мають бути досягнуті до того, як можна буде почати рух до цілей другої групи, проте, загальний напрям руху необхідно враховувати. Водночас цілі першої групи не слід розглядати лише як попередні, підготовчі на шляху до безпосередньої дії, адже їх досягнення має вирішальне значення для закорінення нових демократичних практик. Адже метою дорадчих нарад громадян має бути створення громадської мережі, вироблення нових ідей, навчання громадян демократичних навичок і знань, що мають змінити їх ставлення до власної участі у вирішенні проблем, залучити їх до активних дій, які замінять собою пасивне очікування допомоги з боку влади.

5.2. Головні цілі дорадчих нарад громадян

Важливою передумовою успішного проведення дорадчих зібрань є осмислення того, що відбувалося раніше і чого ми очікуємо за результатами проведення наради громадян. Для того, щоб досягти бажаного результату, організатори наради мають не лише забезпечити умови для вільного особистого публічного спілкування громадян, вони повинні приділити багато уваги підготовці наради, а також осмисленню її результатів з метою їх подальшої успішної імплементації.

Таким чином, організатори нарад часто переважно зосереджують свою увагу на методології їх проведення, не надаючи належної уваги підготовчому періоду, а також тому, що має відбуватися після неї. Одним із вживих положень є те, що дорадчі наради мають потенціал набагато більший, ніж просто обговорення проблеми чи зустріч громадян. Їх завдання виробляти достатньо інтелектуальної поживи і для політиків і для журналістів, які в свою чергу повинні доступними їм засобами здійснювати тиск на владу, доносити до неї вимоги громадян, їхні очікування і прагнення.

Якщо дорадча нарада має на меті вийти за межі простого обговорення і справді акумулювати виклики для впливу на спільноту, і на реалізацію її мети, необхідно розвивати уміння громадян брати у них участь. Додаткове завдання, яке стоїть перед такими нарадами – допомогти організаторам навчитися правильно розуміти інтереси і потреби громадян, а також процеси, що відбуваються у громаді. Це допоможе їм краще оцінити довгостроковий потенційний вплив роботи, і, таким чином, краще орієнтуватися, які саме теми турбують громадян, які теми і у якій послідовності слід виносити на обговорення, які заходи з нарощування потенціалу громади та тренінги необхідні для успішного вирішення проблеми. Застосування такої методики вже на першому етапі ранжування цілей, дасть змогу організаторам дорадчих нарад з'ясувати наскільки досяжними можуть бути означені цілі. Адже лише успіх може гарантувати в подальшому поширення дорадчих нарад, як дієвого інструменту сучасної демократії, впливу на все більшу кількість громад, виховання усвідомлення своєї ролі у вирішенні суспільних проблем.

У певному сенсі проведення дорадчих нарад має стати реакцією на негативні наслідки нашої часто конфронтаційної, непримиренної політичної змагальності. Їх можна розглядати як «протиотруту» на її руйнівні для нашого суспільства наслідки. Пропонуємо, розглянути поточну ситуацію, а потім проаналізувати потенційні наслідки спланованого нами обговорення, щоб полегшити її сприйняття для фахівців-практиків. Наведемо орієнтовний перелік типових тем, які допоможуть організаторам дорадчих нарад зосередитися на конкретній меті, створити план дій та навчитися застосовувати його.

5.3. Визначення суті проблеми, що потребує розв'язання

Одне з одвічних питань демократії полягає в тому, чи громадяни мають достатньо знань і можливостей, щоб розуміти складності проблеми, що стоїть перед ними, і яку вони мають вирішити, чи лише експерти або професійні політики, чия робота полягає в тому, щоб здобувати, розробляти та використовувати певні знання, здатні це зробити. Палкі прихильники демократії, як правило, вірять, що люди можуть самі зрозуміти проблему достатньо добре, щоб приймати виважені й адекватні рішення. Водночас вони вважають, що участь «звичайних громадян» у прийнятті рішень стосовно проблем, які турбують спільноту, має вирішальне значення для демократичної легітимності влади. Прихильники дорадчої демократії переконані, що справжня демократія можлива лише за участі широкого кола громадян у вирішенні проблем, з якими вони щодня мають справу.

Наприклад, сучасні науковці, вивчаючи нинішній стан участі громадськості у обговоренні питань актуальних для Сполучених Штатів, визначили такі головні проблеми:

- цілковита зосередженість на винятковій важливості залучення лише експертів для вирішення громадських проблем;
- низька якість політичної комунікації, через яку створюється викривлене враження про використані стратегії, що викликає у громадян нерозуміння і спричиняє їх глибоку поляризацію;
- політизація досліджень і засобів масової інформації, призводить до кризи легітимності. Громадяни не знають, куди звернутися за якісною інформацією;
- поширення інформації, відбувається переважно через Інтернет, що часто спричиняє інформаційне перевантаження і «параліч здатності до аналізу».

Ці чинники сприяють перевагам політичної культури, яка підтримує можливості і спроможність громадян обговорювати

разом нагальні проблеми, а тим більше їх спільно вирішувати. Саме тому поліпшення громадського розуміння проблем є першою найважливішою метою дорадчих нарад громадян. Справді, незважаючи на те, що «проблема навчання» є начебто не головною метою, вона цілком може вважатися однією із найважливіших, і тому організатори дорадчих обговорень мають передусім зосереджуватися на досягненні саме цієї мети, а відтак домогтися її позитивного впливу на успішний розвиток демократії у громадах.

Для того, щоб збільшити власний потенціал у прагненні до мети, організатори дорадчих обговорень мають домогтися вагомих наслідків в обговоренні, безпосередньо пов'язаних з проведенням навчання. Важливо пам'ятати, що в центрі уваги має бути не забезпечення необмеженої кількості інформації, а передусім надання незаперечних фактів, які висвітлюють суть проблеми. Громадяни мають стати не всебічно освіченими експертами – «надбанням громадськості» має бути інформація про наслідки, компроміси, конкуруючі цінності, цілі і можливі (неминучі) втрати спільноти, пов'язані із вирішенням проблеми. Надання правдивої інформації, таким чином, є частиною навчання. Однак керівники громад і експерти часто переоцінюють важливість інформації для формування вдумливого суспільного погляду на вирішувану проблему. Головний і життєво позитивний вплив дорадчі наради можуть мати на підвищення рівня інформованості громадян щодо наявності різних поглядів стосовно суспільно важливих питань.

Дорадчі форуми зазвичай відбуваються з використанням спеціально обраної інформації для того, щоб надати громадянам можливість оцінити різні точки зору стосовно обговорюваного питання і утримати учасників наради від поляризації поглядів. Звіти, які необхідно складати за результатами проведення дорадчих нарад, мають допомогти громадянам вийти за межі своїх уподобань чи переконань і розвинути у себе здатність до глобального і всебічного розуміння проблеми, враховуючи при цьому різні міркування. Це особливо важливо з огляду на загальноприйняті практики політичної комунікації, які *часто спрямовані на завуження уявлень про проблему і водночас спотворену передачу поглядів опонентів.*

Дорадчі наради є також найкращими майданчиками для вивчення суті проблеми. Добре зорганізовані, такі дорадчі наради мають допомогти їх учасникам працювати разом у пошуку спільного вибору чи знаходження компромісу, визначення рішень важливих для громади і для держави. Крім того, такі наради допоможуть учасникам визначити спільні інтереси і знайти точки дотику, узгодити різноманітні інтереси. Дорадчі наради допоможуть визначити та усвідомити їх учасникам як їхні власні цінності взаємодіють чи корелюються з цінностями інших громадян.

Означена робота має багато форм, що потребують різних підходів. Найбільш поширені – це «необхідність зробити вибір», розуміння того, що таке «важкий вибір», що таке «напруженість» або «компроміси»; що значить угода «працює через»; або що таке «неминучість вибору». Саме це, на нашу думку, має стати одним з найцінніших наслідків обговорення під час дорадчої наради. Такий підхід різко контрастує з тим, що, як правило, пропонують громадянам у засобах масової інформації.

Ще одним важливим надбанням дорадчих нарад має бути спільне творення нового знання, нового бачення проблеми. Адже учасники наради поглиблюють свої знання через її обговорення, розглядаючи всі аспекти, деталізуючи складові. Раніше така діяльність була прерогативою експертів чи політичних лідерів. Тим часом громадяни, які працюють разом, можуть оцінити проблему так, як експерти і політики не можуть, адже, як писав Дж. Дьюї, «людина, яка носить взуття краще знає, що воно тисне і де воно муляє, навіть якщо експерт швець і є найкращим знавцем того, як проблему має бути виправлено»¹. Нове знання, яке громадяни можуть створювати під час обговорення є особливо цінними, коли його отримано під час жорстких дебатів. Процес «збирання врожаю мудрості відбувається у незгоді» – це важлива особливість переговорів у вирішенні конфліктних ситуацій, а оскільки існує не так багато місць і можливостей, де протилежні погляди можна було б порівнювати у шанобливому і у спокійному середовищі, дорадчі форуми якраз і є тими майданчиками, де існує можливість для громадян і громад збирати

¹ Dewey J. The Public and its Problems. Swallow Press. – 1954. – P. 212.

урожай, який має вирішальне значення для дієвого функціонування демократії².

Дорадчі практики, спрямовані на поліпшення вивчення суті проблеми, треба зосередити на тому, як можна використати ці впливи. Зрештою, зосередившись на цій меті, організатори дорадчих зібрань мають стати справжніми фахівцями у зборі важливої інформації та її обробці, у формуванні багаторівневих підходів до вирішення складних суспільних проблем, навчитися керувати перебігом обговорення, допомагати громадянам готувати доповіді з ключових проблем обговорення, тобто виконувати ролі, які мають життєво важливе значення для здоров'я демократичного суспільства, але які, як це не парадоксально, є рідкісним явищем у нашому столітті над швидких інформаційних технологій³.

5.5. Виховання демократичних поглядів

Друге важливе завдання дорадчої наради – це удосконалення демократичних поглядів. І хоча на цю тему вже чимало написано, проте, враховуючи стрімкий розвиток суспільства у 21 столітті, варто зупинитися на цьому завданні окремо. Головні проблеми, на нашу думку, варто розташувати у такому порядку:

- Почуття безпорадності, що з'являється у багатьох громадян через неефективність їх впливу на державні органи, що формує недовіру до державних установ.
- Поширення егоїзму та індивідуалізму, які підточують основи громадянства, через ставлення держави до громадян передусім як до споживачів, платників податків або просто сторонніх спостерігачів.
- Поляризація поглядів громадян і нерозуміння перспектив, що знижує довіру співгромадян і виправдовує змагальну тактику їх стосунків між собою та з державою, що неминуче завдає шкоди демократичним поглядам і демократичним процесам.

² Littlejohn S.W., Domenici K. Engaging Communication in Conflict: Systematic Practice. SAGE Publications. – 2000. – P. 48.

³ Mathews D. Reclaiming our Democracy by Reclaiming our Education. Kettering Foundation Press. – 2006. – 165 p.

- Заходи, спрямовані на «залучення громадськості», як правило, погано сплановані, і проводяться для задоволення амбіцій репрезентантів крайніх поглядів, і тому не можуть вважатися дорадчими. Як наслідок, у державних, і у виборних посадовців формується негативна думка про участь громадськості у вирішенні суспільних проблем, з'являється упереджене або, принаймні, обережне ставлення до будь-яких спроб залучення громадськості до процесу прийняття суспільно важливих рішень.

Ті, хто організовує наради громадян, повинні не забувати, що вони по суті працюють заради усунення хибних уявлень у демократичному мисленні громадськості. Сучасні дослідження і досвід проведення дорадчих нарад показали, що ретельно продумані і належним чином сплановані дорадчі наради можуть працювати як потужний засіб боротьби з негативним ставленням до демократії, яке виникає, як правило, тоді, коли політики поводяться звичним для них чином, тобто нехтуючи громадськість і громадську думку.

Тому пропонуємо зосередитися на трьох основних засобах поліпшення демократичності суспільства. Ці засоби є дієвими як на індивідуальному рівні, так і на рівні спільноти. Питання полягає в тому, як зробити так, щоб чимраз більше людей розвивали у себе позитивні демократичні якості та схильність до демократичних відносин, а у громади сформувалася стійка потреба дорадчих нарад, коли необхідно вирішити складну суспільно важливу проблему. Передусім слід пам'ятати, що громада не є однорідною, вона складається з різних множин громадян, які часто можуть бути поєднані між собою досить несподівано спільними інтересами в одних справах і роз'єднані у інших. Тому при підготовці дорадчих нарад, потрібно враховувати особливості різних підмножин населення, які братимуть участь у нараді, оскільки це може мати вирішальне значення для ухвали остаточного рішення. Дієва демократія, безумовно, піддається впливу різних демократичних практик на всіх рівнях залучення громадян. Тож, хоча, можливо, основною цільовою аудиторією є «прості громадяни», – зокрема, ті, що є роз'єднаними і неза-

ангажованими, проте дорадчі наради можуть цілком позитивно вплинути і на політично заангажованих лідерів громад, активних членів громадянського суспільства, виборних посадових осіб, експертів у галузі політики і чиновників. Хоча для того, щоб досягти мети безумовно потрібно повсякчас дотримуватися різних стратегій. Отже, плануючи дорадчі наради необхідно «починати з кінця», тобто мати чітке уявлення про цільову аудиторію і відповідо до цього планувати заходи.

Мабуть, найбільш важливий наслідок обговорення полягає у посиленні в учасників відчуття результативності своєї діяльності та відчуття зростання своїх прав і розширення можливостей. Це, на нашу думку, має вирішальне значення і для окремих громадян і для громад загалом, бо допомагає подолати почуття безсилля, які більшість науковців, що вивчають громадянське суспільство, вважають головною причиною апатії і цинізму, що нерідко опановують сучасне суспільство. Участь у дорадчих нарадах може забезпечити громадянам усвідомлення того, що проблема може бути вирішена позитивно. Адже завдяки цьому люди зрозуміють, що інші громадяни, які їх оточують, мають подібні проблеми і вже готові діяти. Замість пошуків винного, як це часто відбувається на різноманітних політичних зібраннях, під час дорадчих нарад, за допомогою спеціально розроблених різних форм взаємодії, громадяни уникають ситуації, за якої учасники визначають і персоніфікують винних, вигадують їм покарання, що неминуче спричиняє цинізм і породжує суспільні фрустрації. Громадяни спільно беруть на себе відповідальність за вирішення проблеми і починають активно діяти разом. Слід, однак, мати на увазі, що якщо організатори дорадчих нарад з якихось причин завищують якість очікуваних змін або перебільшують ефективність інституційних заходів під час обговорень, що не може бути досягнута, то це також може спричинити розчарування громадян і подальшому проведенню демократичних перетворень може загрожувати деструкція. Тому обрані цілі мають бути життєво важливими, а спосіб їх досягнення – реалістичним, тоді віру громадян у власні сили буде стабілізуватися, набувати стійкості.

Інший важливий аспект дорадчого обговорення полягає у впливі на стосунки між людьми, передбачає налагодження і

вдосконалення суспільних відносин, що особливо важливо в разі наявності протилежних поглядів. Цей процес може мати вирішальне значення для продуктивного прийняття рішень в умовах демократії, особливо в різних спільнотах за допомогою постійного виховання взаємної поваги і розуміння відмінності. Водночас більшість конкретних методів, що використовуються під час розв'язання конфліктів є також корисними для проведення дорадчих нарад, адже наради – це, насамперед, залучення неупереджених посередників та створення шанобливого середовища. Дорадчі наради також мають створювати сприятливу атмосферу для поліпшення стосунків, адже під час таких заходів в одному приміщенні об'єднуються різні люди, які часто мають відмінні погляди. Інакше кажучи, люди, з різними поглядами і стремліннями не часто мають шанс у нашому суспільстві на серйозну тривалу розмову. Однак коли вона і виникає, то не дає бажаного результату, бо її учасники не мають належного настрою для продуктивного діалогу, а тому їм важко знайти точки дотику для спільного пошуку розв'язання конфліктної ситуації.

Дорадчі наради можуть бути використані для того, щоб подолати ізоляцію, на ґрунті якої з'являється ворожість до «інших». Такі наради розширюють мережу громадян, залучених до діалогу, і дають змогу людям, що мають відмінні погляди і уподобання знайти потрібні точки дотику для обговорення складних питань. Створюють умови, які забезпечують безперешкодне вислуховування одне одного, а отже, породжують взаєморозуміння, усвідомлення можливості віднаходження прихованих для них спільних інтересів. В умовах сучасного розмаїтого суспільства, важливість цього процесу важко перебільшити. Як вважає Даніель Янкелович, самоврядування «цілком залежить від здатності людей доброї волі, спілкуватися одне з одним через бар'єри»⁴.

З метою допомогти окремим громадянам скоригувати свої переваги і віднайти найкращий баланс між їхніми особистими інтересами та інтересами суспільства також варто проводити

⁴ *Yankelovich D. Coming to Public Judgment: Making Democracy Work in a Complex World. Syracuse University Press. – 1991. – P.224.*

дорадчі наради. Адже головним результатом добре продуманого обговорення є чітко сформоване усвідомлення того, що таке «загальне благо». Це часто подають як «формування переваг», що є особливо важливим для залучення потенційних прихильників. На відміну від інших форм громадського прийняття рішень, таких як голосування, переговори (між групами інтересів або політиками), дорадчі обговорення дають змогу всім учасникам коригувати свої погляди. Прихильники дорадчих нарад вважають, що їх учасники потенційно готові змінювати свої погляди під впливом аргументів інших учасників наради, і таким чином підвищується їх відкритість і співчуття до інших, здатність розуміти іншого, поступатися і діяти разом. Справа тут не лише в тому, що учасники наради начебто відмовляються від власних інтересів, а в тому, що вони спільно шукають можливість враховувати інтереси інших людей і суспільства в цілому та поєднувати їх із власними. Це і є важливою ознакою справжньої демократії. Отже, громадські дорадчі обговорення можуть стати дієвим інструментом подолання численних негативних аспектів сучасних демократичних процесів.

За умови успішного проведення, наслідки дорадчих нарад відчують широкі кола громадян. Коли виборні посадові особи або експерти спостерігають дорадчі наради, організовані і проведені на якісно високому рівні, вони починають розуміти у чому їх відмінність від уже звичних громадських слухань. Завдячуючи участі у дорадчих нарадах, вони починають з більшою повагою ставитися до громадської активності, а отже, підтримувати її та спиратися на неї у своїй роботі, від чого у вииграші усе громадянське суспільство.

Крім того, слід наголосити, що дорадчі наради суттєво впливають на демократичні стосунки у суспільстві і допомагають їх учасникам краще зрозуміти, як зробити так, щоб такі заходи були максимально ефектним, сприяли зростанню демократичного потенціалу суспільства, незалежно від того, як вплинуло обговорення на процес вирішення обговорюваного питання. Ще раз наголосимо, що дорадчі наради, проведені якісно мають вирішальне значення для розвитку демократії.

5.6. Виховання демократичних навичок

Виховання демократичних навичок, безумовно, є не менш важливим завданням, аніж виховання демократичних поглядів. Люди мають володіти не лише умінням налагоджувати дружні, позитивні, демократичні стосунки, але і демократичними навичками для того, щоб повною мірою співіснувати як толерантні громадяни демократичного суспільства. У той час як демократичні погляди відображають те, чого громадяни «хочуть», демократичні навички мають забезпечити «як» цього досягти. Ми зумисне розділили ці два поняття, оскільки методика виховання перших, та навчання других дещо відрізняється, тому сутність кожного слід розглядати окремо. Хоча у реальному житті та на практиці вони існують нероздільно, оскільки перші реалізуються через другі.

На думку деяких експертів, дорадчі наради працюють на самополіпшення та самоудосконалення. Чим частіше ми обговорюємо разом демократичні погляди, тим краще ми їх розуміємо, тим більше ми маємо користі від наших нарад, і тим більше ми мотивовані робити це і надалі⁵. Що ж стосується демократичних навичок, то вони також не є вроджені. На це свого часу вказував ще Томас Джефферсон, який вважав, що демократичних навичок треба навчати. Водночас, деякі справді вроджені людські властивості, такі як, наприклад, егоїзм дуже складно подолати⁶.

Одним із головних рушіїв створення системи громадянської освіти у Сполучених Штатах Америки була необхідність виховати у громадян навички, що забезпечать розвиток демократії. Але, на думку експертів, незважаючи на чималі зусилля багатьох теоретиків і практиків громадянської освіти, ще досі недостатньо використано її потенціал щоб піднести громадянське

⁵ *Stephanie Burkhalter S., Gastil J., Kelshaw T.* A Conceptual Definition and Theoretical Model of Public Deliberation in Small Face-to-Face Groups. *Communication Theory*. November 2002. – P. 398–422.

⁶ *Jefferson Th.* Writings: Autobiography. Notes on the State of Virginia. Public and Private Papers. Addresses. Letters. Library of America edition. 1984. – 1600 p.

суспільство на рівень вимог, що постали у 21-му столітті. Сучасні школи насправді набагато більше зосереджені на вихованні навичок поведінки на робочому місці, а не на навчанні навичок демократії. Огляд поточного стану демократичних навичок, безумовно, може бути цікавий як такий, проте зупинимося на основних моментах:

Громадяни, особливо у Сполучених Штатах, як правило, мають набагато краще розвинені навички змагальної демократії, проте не володіють навичками дорадчої демократії. Адже американське політичне чи правове спілкування налаштоване передусім на змагальність, тобто є по суті комерціалізованим. Виграшні аргументи чи переконливі відповіді на запитання аудиторії, більшістю вихованих у американській культурі, вважаються першорядними навичками, в той час як взаємодія і співпраця, як правило, недооцінюються.

Уміння слухати і чути опонента не вважається важливим завданням освіти або ознакою індивідуального успіху в американському суспільстві, що призводить до небезпечної нездатності багатьох громадян якісно спілкуватися один з одним.

Третій важливий недолік – це просто відсутність здорового глузду під час прийнятті рішень або, іншими словами, відсутність навичок критичного мислення. Цей брак здорового глузду і критичного мислення неминуче підсилюється системою освіти, яка зосереджена, головним чином, на здобуванні учнями інформації, а не на розвитку практичної мудрості і навичок практично вирішувати життєві завдання і проблеми.

Як наслідок, громадянські навички залишаються нерозвиненими, як і рівень демократичної кваліфікації, що є передусім відповідальною за відчуття громадянства. Тому громадяни так і залишаються споживачами або пасивними споглядальниками суспільного життя. Позбавлені демократичних навичок громадяни рідко вважають себе здатними спільно вирішувати якісь завдання, вони не володіють *дискусійними практиками*, які є наріжним каменем справжньої демократії. Залишившись без належної освіти люди мають розвинені навички лише споживати, критикувати, скаржитися, чи захищатися, але не мають навичок для спільної роботи, щоб разом зі своїми сусідами вирішити якусь важливу для всіх суспільну проблему.

Якщо проводити дорадчі наради на належному рівні, організатори легко зможуть виокремити три основних напрями розвитку демократичних навичок, які дадуться знаки під час обговорень. Першим напрямом є удосконалення комунікативних навичок громадян, необхідних для з'ясування і подолання розбіжностей. Адже слухати і чути одне одного є чи не найважчим умінням для багатьох людей. Як любив говорити Махатма Ганді: «Три чверті нещастя і непорозуміння в світі зникне, якщо ми одягнемо взуття наших супротивників і зрозуміємо їх точку зору»⁷. Коли люди навчаться по-справжньому слухати одне одного, непорозуміння втратить свою гостроту, а натомість виникнуть позитивні стосунки. Отже рефлексивне чи активне слухання, застосоване під час добре спланованих дорадчих нарад допомагає сформувати в учасників навички конче потрібні для подальшої співпраці⁸.

Інші відповідні комунікативні навички полягають в умінні ставити доречні запитання і чітко формулювати думку щодо власних інтересів і обґрунтовувати цінності, що також, має сприяти взаєморозумінню і спонукати до обговорення. Переважно люди знають, як захистити себе або як висловити свою точку зору, але вони у більшості своїй не володіють уміннями зробити це у такий спосіб, щоб їх було почуто. Цього також необхідно навчати⁹. Такі навички є дуже важливими для дієвих громадських обговорень. Тому організатори громадського обговорення повинні допомагати учасникам їх розвивати і формувати таким чином, щоб ті хто бере участь у обговоренні за потреби, могли самі їх використовувати і розвивати.

Крім того, у громадян завдяки участі в обговореннях під час дорадчих нарад має розвинутися здатність критично мислити, а також висловлювати адекватні судження, причому не лише індивідуально, але і у складі групи. Адже мета дорадчих нарад, як правило, полягає в тому, щоб прийняти узгоджене рішення, зробити вибір чи знайти компроміс у вирішенні питання. За умови

⁷ *Gandhi Mahathma*. Точка доступу: <http://www.azquotes.com/quote/529050>

⁸ *Bandura A. Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. – 1977. – 247 p.

⁹ Див. докладніше розділ 4 цього видання.

оволодіння необхідними навичками громадяни, які брали участь у нарадах, набувають здатності не лише знаходити спільний ґрунт зі своїми опонентами, вони знайдуть можливість подолати суперечності і притлумити нехіть та зменшити рівень напруженості, яка, як правило, виникає під час обговорення проблем за наявності різних поглядів та інтересів. Позитивні результати такої громадянської наради можуть свідчити про зрілість спільноти.

Ще одним важливим результатом дорадчих нарад є те, що організації або установи чи окремі громадяни, які надають приміщення для проведення заходу, також мають можливість удосконалити свої демократичні навички. Кожна така дорадча нарада створює додаткові можливості для навчання і для громадян і для її організаторів. Усі навчаються збирати і формувати аудиторію, формулювати головні тези для обговорення, сприяти проведенню дискусій, навчаються збирати і обробляти інформацію. Отже, організатори обговорень повинні бути саморефлексивними і постійно самоудосконалюватися. Насамперед маємо на увазі розвиток навичок ведення дискусій, уміння підтримувати високий градус обговорення, стежити за тим, щоб воно не виходило за визначені тематичні рамки, було спрямоване на формулювання цілей, попередньо визначених у порядку денному. Такий результат вдосконалення демократичних навичок нерідко розглядається як побічний ефект, і не є основною метою, проте вплив обговорення на розвиток демократичних навичок не варто недооцінювати. Його також можна досягти не вдаючись до конкретних проблемно-орієнтованих проектів, а поєднавши свої зусилля з іншими ініціативами з громадянської освіти.

Важливою метою громадянських нарад є також власне навчання того, як проводити дорадчі обговорення і включення такого навчання до навчальних програм на різних рівнях освітньої діяльності. Адже важливо, щоб громадяни, ще із шкільної лави оволоділи вміннями вирішувати проблеми своєї спільноти за допомогою таких нарад, і розуміли, що життя – це не лише змагання, але і співпраця. Досягається це за допомогою проведення навчальних нарад і семінарів разом з учнями різних класів, які можна розглядати як своєрідні «центри демократії», які мають важливе значення для успішного здійснення демократії.

5.7. Поліпшення демократичної діяльності на рівні громад

Отже, як удосконалити політичну діяльність громадян? Для здійснення цього завдання доцільно провести глибокий аналіз дорадчих нарад і на його підставі перейти до аналізу модулів другої групи. Насамперед слід зосередитися на з'ясуванні того, як дорадчі наради можуть впливати на політику влади різних рівнів та на інституційні процеси прийняття рішень. Мова йде про відмінності між громадською та електоральною політикою, а також про різницю між «участю громадян» та «консультаціями з громадськістю» у політичній діяльності. Ця різниця тим більша, чим менше громадяни залучені у процес ухвалення рішень і їх впровадження. Однак, на нашу думку, в міру залучення громадян до демократичного процесу з використанням дорадчих нарад, ці відмінності мають тенденцію до скорочення, а, можливо, у майбутньому і повного зникнення.

Означена мета об'єднує тих, хто організовує і підтримує громадські обговорення – дорадчі наради, і тих, хто працює задля тіснішої співпраці в середині громад, а також всіх активних учасників різноманітних громадських рухів. Як писав ще А. де Токвіль у своїй відомій книзі про США ще у 19-м столітті, американці завжди були «соціально активними людьми», і тому створили чимало різноманітних громадських організацій¹⁰. Релігійні організації, клуби за інтересами та громадські організації, створювані задля вирішення якоїсь однієї проблеми, власне, і утворюють некомерційний сектор такий сильний у Сполучених Штатах. Саме тому їх діяльність має неріко вирішальне значення для надання допомоги громадам у розв'язанні широкого спектру проблем. Маргарет Мід відзначала, що «невелика група розумних, відданих справі громадян може змінити світ»¹¹. Саме це гасло має висіти на стіні в офісах громадських організацій у будь-якій країні. Саме тому громадянську активність необхідно

¹⁰ *Tocqueville Alexis. Democracy in America. Harvey Mansfield and Delba Winthrop, trans., ed.; Chicago, University of Chicago Press – 2000. – 722 p.*

¹¹ *Mead M. Letters from the field, 1925 – 1975. Harper Perennial. – 2001. – 416 p.*

розвивати і в Україні. Проте, оскільки ситуація всюди далека від ідеальної, організаторам дорадчих нарад треба мати на увазі, що:

- багато громадських організацій зорієнтовані насамперед на усунення симптомів проблем: наприклад, вони прагнуть нагодувати голодних, замість того, щоб розробляти заходи, які можуть сприяти довгостроковим системним змінам, і створити умови для подолання бідності;
- немає достатньої координації і співробітництва між організаціями, що займаються подібними проблемами;
- громадські організації, як правило, це не ті осередки, де люди з різними поглядами збираються разом, а передусім це місця, де збираються однодумці, щоб працювати разом;
- у громадських організаціях також має місце змагальність і впливи поляризованих політиків, які у своїй діяльності переважно використовують протиставлення – «ми проти них», що штовхає людей до протистояння, а не до об'єднання заради досягнення спільної мети. Тому вони уникають ситуацій, коли треба робити важкий вибір, намагаючись спростити проблему, а громадськість, тим часом, втрачає можливість співпрацювати, і таким чином переборювати суперечності та зближувати свої погляди на ціннісні конфлікти.

Суть проблеми полягає в тому, що, хоча багато громад вже давно активно працюють і намагаються вирішити найбільш важливі суспільні проблеми, дієве вирішення цих проблем нерідко потребує більш широких коаліцій громадських організацій і вищої якості зв'язку між ними, ніж існуючі нині згідно з традиційними моделями громадських об'єднань. Дорадчі наради можуть позитивно впливати на якість результатів спільних дій. Це відбувається тоді, коли під час дорадчих обговорень має місце інтенсивне як індивідуальне, так і колективне ознайомлення з проблемою, що сприяє глибокому інклюзивному заглибленню у

проблему, допомагає громадянам спільно віднайти шляхи її вирішення. Це має вирішальне значення для розвитку демократії. Нерідко громадські активісти, зосереджуються на окремих вузьких проблемах, і таким чином неминуче обмежують себе, кількість можливих партнерів і обсяг аудиторії. Дорадчі наради, які провадяться неупередженими посередниками, що керуються принципами незаангажованості та рівновіддаленості, можуть допомогти громадам сягнути значно далі у справі розбудови демократії.

Дорадчі наради можуть також допомогти громадам розвинути і своє перспективне мислення, реально розширити свої права і можливості та дистанціюватися від діяльності уряду. Так, Девід Метьюз писав, що «є деякі речі, які тільки уряди можуть і повинні робити, але є й інші речі, які тільки громадяни поза урядом можуть зробити, але це може статися лише за умови зміни політичної культури, що змінить поведінку людей та перетворить конфлікти у співпрацю»¹².

Усвідомлення того, що проблеми спільноти вимагають більшого аніж певні дії уряду, є важливим кроком у розвитку можливостей вирішення проблем громади. Дорадчі практики також можуть сприяти розширенню залучення громадян до участі у розв'язанні життєво важливих проблем. Великі спільні проекти, безумовно, дають нам кращі зразки обговорення і справді демонструють реальні зміни, навіть невеликі форуми можуть мати далекосяжні позитивні результати. Громадяни, які беруть участь у форумах, можуть брати участь в будь-якій кількості обговорень, що сприяє зростанню політичної ємності спільноти.

Організатори дорадчих нарад, які вирішили зосередитися на поліпшенні ситуації на місцевому рівні, мають володіти необхідним обсягом інформації щодо реального стану в обраній галузі і методами її обговорення. Вони мають визначити конкретну мету. Крім того, мають постійно пам'ятати, що між учасниками наради можливе виникнення напруження, тому належить бути повсякчас неупередженими і відстороненими та об'єктивними. Напруження, що виникає під час обговорень, як правило, є про-

¹² Mathews D. Community Politics: A Lens for Seeing the Whole Story of Kettering Research. Connections. –2006. – P. 3–6.

дуктивним для досягнення поставленої мети, але його подолання, і переведення дискусії у конструктивне русло, потребує від організаторів обговорення такту, поміркованості і навіть витримки. Тому різниця між організаторами громадських обговорень і громадськими активістами не повинна бути знівельована. Організатори нарад повинні пам'ятати, що їхня мета багато складніша, аніж мета пересічних громадських активістів, адже їх завдання не лише вирішити чергову проблему, якою переймається громада, а сприяти розвитку у громадян *навичок дорадчої, а не змагальної демократії*. Отже, кінцевою метою є формування потенціалу спільноти для вирішення наступних проблем. Окремі проекти, а також їх обговорення спільнотою є засобом для досягнення цієї мети. Тому організатори дорадчих нарад мають бути не просто громадськими активістами, але вони мають бути організаторами громади на спільну роботу на довготермінову перспективу, вміти визначати конкретні ціннісні орієнтири, які виховували б у громадян почуття рівності, і відчуття залученості до громадського життя.

5.8. Удосконалення організаційного процесу прийняття рішень під час проведення нарад

Отже, завдання дорадчих нарад поліпшити інституційну складову ухвалення рішень, і таким чином зробити дієвішою участь громадськості у поліпшенні життя тієї чи іншої громади. Останнім часом у багатьох країнах світу, і передусім у США, все більше інституційних рішень, особливо на місцевому рівні, ухвалюється після обговорень на дорадчих нарадах. І хоча, звичайно, їх відсоток ще не такий, як того хотілося б, і державне чи муніципальне управління все ще здійснюється за традиційними канонами, а участь громадян часто лише імітується за допомогою громадських слухань чи зборів спеціально відібраних симпатиків влади, думка про те, що громадяни можуть виступати як важливий ресурс у вирішенні багатьох завдань, безумовно, набуває все більшого поширення та підтримки.

Інституційні дії можна розглядати з різних точок зору чи на різних рівнях: це може бути рівень уряду, міста, регіону, це може бути шкільна рада, чи державна рада; це може бути рі-

вень національний, чи міжнародний. Їх можна оцінювати також залежно від ступеня інституціоналізації власне дорадчого обговорення: це може бути громадське обговорення, організоване і контрольоване урядом, нарада, організована за підтримки уряду, але безпосередньо проводити її можуть незалежні посередницькі інститути, це можуть бути заходи, організовані незалежними організаціями, проте зорієнтовані на те, щоб потім впливати на інформування владних чинників чи посадовців, які зрештою приймають остаточні рішення, тощо. Сьогодні для визначення таких заходів, що відбуваються за участю громадськості, використовують різні формулювання: консультації з громадськістю, громадянська активність, спільне управління, чи спільне державне управління тощо. Нас цікавить передусім поліпшення і розширення використання дорадчих практик, пов'язаних більшою чи меншою мірою з інституційними процесами прийняття рішень у громадах і громадами.

Існує досить велика література, яка детально описує інституційну методику прийняття рішень у США¹³. Зупинимось на кількох, найважливіших, на нашу думку, моментах.

Найбільше критики висловлюється стосовно використання коштів чи впливу влади на процеси прийняття рішень, адже, як правило, це відбувається за рахунок суспільства і його добробуту. У ЗМІ домінує намагання зосередити громадську думку на стратегії політичних партій чи просто на політичній грі, а не спільному з громадськістю розв'язанні суспільних проблем, хоча саме це має вирішальне значення для здорового демократичного суспільства.

З погляду комунікації, двопартійна система має чітко виражений негативний вплив на якість суспільної дискусії, переважно підтримуючи, так звану, гру з нульовою сумою, коли кожна сторона намагається так чи інакше обійти іншу. Тому нерідко визначена мета чи обговорювана проблема відходять на другий план, адже справжнім завданням є здобути негайну політичну перемогу.

¹³ *Kemp R. L. Strategic Planning for Local Government: A Handbook for Officials and Citizens. McFarland and Co., Inc., Jefferson, NC, USA, and London, England, UK, 2008. – P. 320.*

Багато гірше це відбувається за наявності багатьох партій, бо кожна з них, забуваючи у процесі міжпартійної боротьби про інтереси громадян, віддає перевагу найпростішому вирішенню проблеми, аби воно відповідало інтересам її керівництва.

Інформаційна кампанія часто здійснюється з використанням різноманітних маніпулятивних технологій і маркетингових тактик спрямованих на привернення симпатій споживача, а не громадянина. У такий спосіб громадянам «продають» певні ідеї, як гречку чи миючий засіб. У такий спосіб перетворюють громадян просто на споживачів політичного продукту, або навіть спостерігачів процесу. Що, до речі спричинило падіння рівня суспільної довіри до державних установ усіх рівнів до історичного мінімуму.

Якість місцевого публічного обговорення суттєво погіршується через брак громадських майданчиків для проведення результативних обговорень на різні теми. Нині публічні обговорення відбувається переважно в Інтернеті, на сторінках місцевих газет, або під час зустрічей, на яких виступають у більшості активні носії крайніх поглядів, а офіційні форми «громадської участі», такі як громадські слухання, або зустрічі з громадськістю бувають, як правило, занадто офіційними. Вони погано сплановані і організовані, тому під час їх перебігу продуктивної розмови досягти важко, а тим більше серйозного і вдумливого обговорення. Комунікація часто набуває характеру промови одного із зацікавлених організаторів, а громадяни практично не мають можливості налагодити плідне обговорення і співпрацю між собою та владою.

За таких обставин громадськість бере участь в ухваленні інституційних рішень, як правило, тоді, коли їх вже хтось попередньо схвалив. Тому її представникам пропонується просто позитивно відреагувати на цей факт. Такий перебіг ситуації вкрай обмежує дії громадян, їм залишається або заперечувати, вдаючись до скарг у відповідні інстанції, або погоджуватися із уже прийнятими рішеннями. Такі обставини породжують фрустрації, як серед громадських очільників, так і серед громадян, що є наслідком саме такої дискримінаційної та ексклюзивної «роботи з громадськістю».

Перелічені проблеми свідчать, що організатори дорадчих нарад мають перед собою складне завдання відновити активну участь громадян у громадському житті у 21-му столітті і таким чином оновити демократичний розвиток.

Незважаючи на значний перелік проблем, в Україні, слід залишатися оптимістами. Наприклад, у США щоразу приймається все більше інституційних рішень, шляхом залучення громадськості до проведення дорадчих обговорень. Такі рішення виглядають в очах громадськості більш легітимними. Коли громадськість справді залучена до вирішення проблем, вона більше готова брати на себе відповідальність за підтримку прийнятого рішення і, отже, допомагати у його реалізації. Крім того, оскільки такі рішення спираються на широку базу підтримки, а не лише на домовленості політичної коаліції, яка грає переважно свою гру з нульовою сумою, виконавці мають реальну можливість зосередитися на досягненні поставленої мети, і не мусять повсякчас відволікатися на захист своєї правоти. Це особливо важливо для представників урядових інституцій, які, прийнявши одноосібні рішення, завжди стикаються з серйозними проблемами у вигляді опозиції, причому до будь-якого з можливих рішень. Дорадчі наради також можуть допомогти керівникам інституцій, які беруть на себе відповідальність приймати рішення, залучати громадськість до участі у обговореннях і тим самим позиціонувати себе організаторами колективного вирішення проблеми, і таким чином уникати ризиків одноосібного їх не розв'язання. Під час проведення заходів, зорієнтованих на об'єднання дій, громади відчують свою силу поза діями уряду. Дорадчі наради, що зосереджуються на інституалізації прийняття рішень, можуть допомогти законодавцям і уряду усвідомити реальну силу, яка існує за межами їх компетенції і ту важливу роль, яку вони можуть відігравати, коли матимуть у громадах якомога більше прихильників.

Досить часто у дискусіях надається занадто багато уваги лише з'ясуванню якоїсь однієї позиції чи конкретної політики. В сучасній отруйній політичній культурі, критика лунає набагато частіше, ніж захист якоїсь окремої позиції, а суть питання, тим часом, так і залишається за межами обговорення. Дорадчі наради, як свідчить практика, є особливо результативними для

розгляду широкого спектру можливих рішень. Адже, під час обговорень з'являється усвідомлення того, що жодне з рішень не є бездоганним, бо кожне має якісь недоліки, але врешті-решт учасники досягають компромісу. Рішення, прийняті під час дорадчих нарад, є свідченням функціонування розвиненої демократії.

Ще один важливий момент. Під час дорадчих нарад має місце можливість не лише обговорення складних проблем, але і прийняття непопулярних рішень. Адже політичний клімат у країні може бути настільки жорстким, що політичні актори намагаються уникати ситуацій, коли вони зобов'язані брати участь в обговоренні спірних чи надто дражливих питань. Урядовці також часто уникають розв'язання соціально важливих проблем, особливо місцевого значення. Тож лише громадські обговорення можуть спонукати їх до активних дій. За умови широкого громадського обговорення керівники державних інституцій різних рівнів змушені вирішувати проблеми, за які вони в іншому разі не візьмуться. За допомогою обговорень громада може примусити чиновників звернути увагу на проблему і взятися за її вирішення, керуючись не інтересами поточної політичної кон'юнктури, а з огляду на наполегливі вимоги громадян.

Отже, дорадча демократія набуває поширення, що створює у суспільстві умови співпраці нової якості, за яких громадяни і владні інститути стають партнерами у розв'язанні важливих завдань людського співжиття, навіть у кризових ситуаціях.

5.9. Удосконалюючи процес розв'язання проблем

Отже, головна мета громадської діяльності загалом і дорадчих нарад, зокрема, удосконалення процесу розв'язання проблем громадян і громадських спільнот, який, як відомо передбачає наявність багатьох складників, яким притаманні певні ознаки і особливості. З-поміж ознак важливими є кількісні та якісні показники. Важливим є час, обраний для проведення заходу і, безумовно, вдале формулювання проблеми, яку слід обговорити у процесі дорадчої наради.

Є чимало громадських активістів, які зосереджуються на таких проблемах, як робота уряду, навчання громадян, громадянська освіта, ефективність громадських зібрань, нарад. Свого часу згадуваний раніше Дж. Дьюї говорив про те, що демократія це «спосіб життя», який вимагає особливо добре розвинених навичок і умінь, пов'язаних із спілкуванням, незважаючи на відмінності¹⁴. Дорадчі наради мають допомогти виробити у громадян навички і вміння вирішення проблем правовим шляхом, оскільки вони, безумовно, є практичною школою громадянської освіти, а їх учасники усвідомлюють, що без вдумливого обговорення проблеми, неможливо прийняти виважене і дієве рішення.

Нещодавно один американський дослідник описав рух від «уряду» до «урядування», як важливий напрям удосконалення демократії. Він вважає, що урядування означає зміну парадигми від уряду у напрямі демократії та участі громадян, і ставить питання про те, хто повинен вирішувати суспільні проблеми і сприяти загальному добробуту? Цей рух означає перехід від громадян як просто виборців, до громадян – волонтерів, від споживачів до творців, до громадян, здатних вирішувати проблеми і створювати суспільні блага; від громадських лідерів чи професійних політиків як постачальників послуг і рішень до політиків-партнерів, викладачів та організаторів акцій громадян; і від демократії виборів до демократії спільної дії¹⁵. Дотримання такого положення створить новий потенціал для розв'язання суспільних проблем, які не можна розв'язати без участі уряду і водночас без залучення широкої громадської підтримки.

Дорадчі наради є важливим інструментом, призначення якого допомогти громадам досягти дієвої дорадчої демократії. З цієї точки зору, прийняття рішень і їх втілення не є бажаним кінцевим результатом демократичної практики.

¹⁴ Dewey J. The Public and its Problems. Swallow Press. – 1954. – P. 212.

¹⁵ Boyte H.C. Reinventing Citizenship as Public Work. Citizen-Centered Democracy and the Empowerment Gap. Kettering Foundation. – 2013. – P. 40.

Інститут влади – це просто один з багатьох інструментів, які спільноти можуть використовувати для вирішення проблем, з якими вони стикаються. Звичайно, дорадчі наради – це також важливий інструмент, можливо, навіть найважливіший, проте лише один з багатьох. Отже, вони повинні мати подвійну спрямованість. У сучасній політичній культурі, щоб поліпшити і діяльність громад, і інституційне прийняття рішень необхідно більш ефективно залучати громадян до активної участі у дорадчих нарадах, щоб розвивати у них уміння бути прагматичними, далекоглядними, демократичними, здатними до об'єднання. Бо лише об'єднавши свої зусилля, громадяни здатні будувати справді демократичне відкрите суспільство.

Розділ 6. ВИЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, З'ЯСУВАННЯ ЇЇ СУТІ – ГОЛОВНІ ЕТАПИ ДЕЛІБЕРАТИВНОГО НАВЧАННЯ

6.1. Визначення проблеми

Люди постійно стикаються з проблемами, деякі з них вирішуються досить легко, інші вирішуються протягом короткого часу, проте є проблеми вирішення яких вимагають тривалого часу, значних зусиль, а їх розв'язання часто має далекосяжні наслідки. Деякі з проблем загальнонаціональні, проте вони майже завжди певним чином проявляються і на локальному рівні. Буває і навпаки, коли місцеві проблеми набувають актуальності для всієї країни. Однак у будь-якому випадку виклики, що постають перед суспільством у різних масштабах, подібні. Розбіжності у поглядах не повинні перешкоджати розв'язанню найголовніших проблем. Адже більшість членів суспільства шукають відповіді на вічні питання: що робити далі? Що потрібно зробити, щоб зберегти систему соціального забезпечення в умовах зниження доходів? Що слід зробити, щоб населені пункти були безпечними для проживання, не перетворившись при цьому у військовий табір? Як змінити нашу систему охорони здоров'я в умовах, коли висока вартість високоефективних медичних препаратів, робить їх недоступними для багатьох людей? Як задовольняти потреби в енергії, що необхідна для розвитку економіки і в той же час захистити навколишнє середовище? Ці та багато інших питань постають на різних рівнях – державному, обласному та місцевому. Найбільш кардинальні розбіжності щодо способів їх розв'язання зазвичай пов'язані з проблемами, що становлять цінність для всіх людей, такими як

свобода, безпека, справедливість. Рішення на користь однієї з них може негативно позначитися на інших. Наприклад, заходи, які підвищують безпеку, можуть обмежувати свободу.

Раціональні рішення, прийнятні для всіх, знайти важкою. Жоден експерт не підкаже, яким саме має бути рішення яке б задовольняло усіх і кожного. У пошуках шляхів до розв'язання проблеми люди схильні йти на компроміси, поступатися менш важливим, особливо коли у якійсь царині їм загрожує небезпека. Під час обговорення принципово важливих проблем нерідко беруть гору емоції. Наприклад розв'язання таких, на перший погляд, усім зрозумілих практичних проблем, як зловживанням алкоголем або поява у школах у стосунках між учнями, а також між учнями і вчителями агресії. Щодо їх розв'язання може бути багато конкретних пропозицій. Однак вони сповнені глибоких розбіжностей з приводу того, наскільки допустимо контролювати окрему людину, або різне бачення того, звідки це явище прийшло до школи. Жодні дискусії, голосування не знімуть проблему. До повного взаєморозуміння прийти практично нереально, однак над проблемними питаннями будь-якої складності треба працювати, шукати найкраще колективне рішення¹.

Велику загрозу становлять нескінченні суперечки, особливо під час обговорення соціально важливих проблем. Вони призводять до політичної радикалізації. Організатори обговорення мають передбачити виникнення такої ситуації і до обговорень долучати громадян з усіх верств населення. Одна група або організація не в змозі впоратися з проблемою, потрібна участь усієї громади. Тому потрібно об'єднувати зусилля, у здійсненні корисних для громади справ: заснувати добровільну дружину для співпраці з правоохоронними органами, активно залучати дітей до участі у різних гуртках за інтересами, мистецьких колективах, спортивних командах.

Якщо громадяни беруть участь у прийнятті рішень, то ймовірність, що вони активно долучаться до спільної справи, набагато вища. Адже в процесі прийняття рішень вони мають змогу

¹ *Yankelovich D. The Magic of Dialogue: Transforming conflict into Cooperation. New York. Simon & Shuster. – 1999. – 240 p.*

зрозуміти глибину існуючої проблеми і вишукувати додаткові ресурси для її розв'язання.

Актуальним завжди є питання, як мотивувати громадян жертвувати власні кошти, обмежений час та інші ресурси на розв'язання проблем, щодо яких виникають емоційно забарвлені розбіжності? Загалом люди схильні уникати конфліктів, і вони, як правило, докладають зусиль лише тоді, коли на карту поставлене щось важливе для них самих, їх сімей та сусідів. І вони не будуть втручатися, якщо не побачать власного інтересу, а, головне, можливості щось зробити.

Отже, для того, щоб громадяни долучилися до розв'язання проблем, приймали обґрунтовані рішення, вчилися контролювати владу і в результаті вживали конкретних заходів для поліпшення свого життя, вони повинні: відчувати, що питання для них справді важливе, працювати з розбіжностями, які можуть завести у безвихідь і привести до радикалізації населення, визначити, що вони як громада можуть зробити своїми силами, щоб вирішити проблему.

6.2. Формулювання та обговорення проблеми

Є два ключові моменти в процесі розв'язання проблем, на які слід звернути увагу, адже саме за таких умов з'являється найбільше можливостей максимально ефективно почати роботу. Перший момент – це постановка проблеми, тобто її як найчіткіше формулювання. Зазвичай це роблять ЗМІ, профспілка або політичний лідер. На перший погляд здається, що це не так важливо, але дослідження Kettering Foundation (США) показали, якщо хтось гранично чітко окреслює проблему, це має значний вплив на подальший розвиток подій; вміння представити проблему є вирішальним для її ефективного розв'язання².

Не менш критичним є момент обрання варіанту вирішення проблеми. Буває, що всерйоз розглядається лише один варіант, наприклад, попередньо схвалений шкільною адміністрацією або узгоджений із групою зацікавлених осіб. Разом з тим можуть

² Mathews D. The Ecology of Democracy. Kettering Foundation Press. – 2014. – 231 p.

бути два передбачувані варіанти, приміром, в рамках політичної дискусії, коли одне рішення є прямою протилежністю другого. Наше дослідження свідчить, що успішне обговорення більш імовірно, коли є широкий вибір різних варіантів.

Як відомо кожному судовому адвокату, той, хто подає питання у вигідному для себе світлі, дістає перевагу. Отже, підготовка підстав для прийняття рішення – в тому числі і його презентація – відіграє важливу роль у розв’язанні проблеми. Розглянемо способи формулювання та обговорення питань, які дають громадянам більше можливостей спланувати своє майбутнє і вирішувати нагальні проблеми. Результати роботи можуть бути використані на форумах або міських зборах, також завдяки цим стратегіям можна допомогти громадам подолати нескінченні внутрішні суперечки та більше впливати на прийняття рішень. Тренуватися формулювати та обговорювати проблеми також можна з учнями та студентами, щоб показати їм, яку роль можуть відігравати звичайні громадяни в політичному процесі, крім агітації та голосування.

Зауважимо, хоча постановка та обговорення проблеми важливе, але воно не є самоціллю. Це лише два елементи у публічному процесі прийняття рішень. Щоб прийняти рішення, люди повинні зважити різні варіанти, орієнтуючись на важливі для них речі. Якщо люди заздалегідь не оцінять можливі наслідками і не вирішать, чим вони готові пожертвувати – а певні поступки неминучі при виборі будь-якої опції, включаючи й ту, якій надається перевага – то незрозуміло як зреагує спільнота, коли доведеться впроваджувати непопулярні заходи. Коли ж люди шукають компроміс, вони часто по-новому формулюють проблему і можуть знайти різні варіанти рішень.

Приймаючи колективні рішення, громадяни водночас мають прораховувати, які ресурси їм знадобляться у майбутньому, як вони будуть їх шукати, і як скоординувати подальші дії. Поряд з цим є й інші важливі моменти. Наприклад, коли необхідні ресурси окреслені, вони можуть включати або не включати вже наявні у громадян можливості, наприклад, соціальні зв’язки. Коли ресурси знайдені, підрядник може бути обмежений юридичним контрактом, який не включатиме обіцянок, що громадяни давали одне одному, в той час як окремі

статті договору можуть потребувати дотримання взятих на себе зобов'язань. Коли порядок дій затверджений, за його виконання може взятися місцева влада, а самоорганізація вже буде непотрібна, як і використання раніше напрацьованих особистих зв'язків. Це все ключові моменти, коли люди або залучаються до відкритого процесу прийняття рішень або виключаються з нього. А постановка та обговорення проблем відкривають шлях до їх успішного вирішення.

6.3. Пошуки рішення розв'язання проблем

У повсякденному житті людям доводиться переборювати перешкоди, розв'язувати малі і більші проблеми. Їх вони обговорюють у транспорті, на зупинках, у кафе. Такі розмови крутяться навколо простих запитань: що вас турбує? Чому це для вас важливо? Як це вплине на вас? З відповідей можна зрозуміти, що саме для них має значення. Дослідники з Kettering Foundation зробили спробу обрати поняття, що описувало б процес, під час якого люди ідентифікують проблему. Поняття повинне передавати досвід людей, які зіткнулися з певною проблемою, а також доносити до інших, що конкретно їх турбує. Коли люди вголос називають проблему – це перший крок на шляху до громадської активності. Вони зупинилися на понятті «naming» (англ. – іменування, називання).

Якщо громадяни починають говорити про проблему вголос, то виникають супутні питання: «Як ви думаєте, що ми повинні зробити? Що роблять у сусідній громаді у подібній ситуації?» На цій стадії зацікавлені громадяни зазвичай намагаються розглянути якомога більше варіантів, щоб оцінити всі можливі переваги та недоліки. У цей момент може наростати напруженість, адже якщо обрати варіант «а», то варіант «б» відпадає. Але спеціалісти *Kettering Foundation* стверджують, що широкі розмірковування готують ґрунт для вирішення проблеми. Обговорення проблеми включає в себе первинний збір та оцінку різних можливих рішень, враховуючи недоліки кожного з них³.

³ Mathews D. The Ecology of Democracy. Kettering Foundation Press. – 2014. – 231 p.

Коли всі варіанти зважено, приймається остаточне рішення кількома способами: шляхом голосування, пошуку консенсусу, переговорів або обговорення. Якщо громадяни приймають рішення, орієнтуючись на свої внутрішні цінності та прорахувавши наперед можливі наслідки свого рішення, вчені називають такий процес «деліберацією» (англ. *deliberation* – деліберація, обдумування, дискусія). Цей термін може здатися дещо дивним, хоча він використовується, в юридичній практиці для опису обов’язків присяжних. Цей процес має місце, коли люди, які обговорюють актуальну проблему, переймаються чіткими деталізованими питаннями: якби ми зробили те, що ви пропонуєте, як ви думаєте, що станеться? Чи буде це справедливо? Чи матимемо очікувану користь? Чи є недоліки у такого рішення? Якщо є, то, можливо, варто нам змінити думку щодо ухвалення цього рішення?

Робота громадян не закінчується з прийняттям рішень. Як було зазначено раніше, потрібно спочатку вирішити, які ресурси необхідні, а потім знайти їх і задіяти. Треба виконати намічені раніше дії та оцінити результати. Але як все це відбуватиметься, і яку роль відіграватимуть громадяни, значною мірою залежить від початкового етапу, коли проблема формулюється та обговорюється.

6.4. Як люди дають назви проблемам і справам

Дізнатися як люди формулюють певну проблему досить просто. Послухайте, як вони описують вплив проблеми на них самих або на їхню сім’ю; прислухайтесь, коли вони розповідають про свої пріоритети і те, що їх турбує: «я боюся, що ми збідніємо», «я не хочу, щоб мої діти пили цю воду», «вулиці нашого міста стали небезпечними!» Коли люди озвучують свої побоювання, вони можуть і не здогадуватися, що таким чином окреслюють свої пріоритети. Проте важливі для людей речі досить очевидні: фінансова стабільність, добробут дітей, безпека та ін. Замість того, щоб підслуховувати в продуктових магазинах і кафе, представники громадських організацій, які хочуть краще зрозуміти, за якими принципами люди формулюють проблеми, організовують зустрічі представників громад у бібліотеках, школах і клубах

Формулювання проблеми громадянами – це не просто її опис повсякденною мовою. Те, як люди називають існуючі проблеми, показує, що турбує кожного. Всі хочуть жити подалі від небезпеки, бути застрахованими від економічних негараздів, вільно досягати намічених цілей, хочуть поваги від оточення – ось лише деякі з основних мотивів. Потреби людей більш фундаментальні, ніж інтереси, які змінюються залежно від конкретних обставин. Водночас потреби і інтереси відрізняються від цінностей і переконань, які, безумовно, різні у різних людей. Наші колективні політичні потреби схожі з індивідуальними, які описав Абрахам Маслоу. Він вважав, що вони універсальні для всіх⁴. Втім, коли різні люди описують, яким чином якась проблема зачіпає їх особисто, не слід очікувати, що вони уявляють її однаково. Означень завжди буде декілька, адже у всіх людей різні мотивації і кожна з них важлива для окремого індивіда. Наприклад, всі прагнуть безпеки та свободи. Але обставини життя різняться, тому кожний визначає, що важливіше в певній ситуації у певний час. Якщо люди живуть у небезпечній зоні, вони прагнуть більшої захищеності. Якщо небезпечні райони десь далеко, громадяни більше цінують особисту свободу. Різниця у життєвих обставинах може призводити до напруженості, коли мова заходить про важливі речі, і ця напруженість наростає як всередині кожного особисто, так і в громаді загалом.

Ці відмінності не обов'язково розділяють людей, особливо коли вони визнають, що, хоча у них різні життєві обставини, однак їх турбують одні й ті самі проблеми. У деліберативному процесі прийняття рішень люди бачать, що вони можуть як погоджуватися один з одним, так і не погоджуватися. Це спонукає їх визнавати можливість конфлікту інтересів і зменшує ймовірність поляризації суспільства.

Такий сприятливий розвиток подій стає менш імовірним, якщо проблема сформульована з використанням професійної термінології або лексики, якою послуговуються політики. Хоча про застосовані поняття не можна сказати нічого негативного, проте вони не завжди є відображенням досвіду громадян та їхніх цінностей. Наприклад, коли люди говорять про зловживання

⁴ *Maslow A. Motivation and Personality. Piarson. – 1997. – 336 p.*

наркотиками, то в першу чергу згадують як це впливає на сім'ї, на молодь, а не цитують поліцейські приписи щодо заборони торгівлі наркотиками. Тим часом спокуса використовувати професійну термінологію особливо сильна, оскільки нею послуговуються експерти; іноді вона настільки точна, що створюється враження начебто сказати по-іншому ніяк не можна. Однак, якщо люди не бачать, що порушена проблема відображає їх щоденні турботи, вони втрачають інтерес щодо їх розв'язання. Крім того, опис, насичений професійною лексикою, створює враження, що самі громадяни мало що можуть зробити. Політично забарвлені назви насторожують і можуть роз'єднувати суспільство⁵.

6.5. Можливі варіанти спільних дій громадян

Як зазначалося, у ході обговорення проблеми необхідно визначитися, які дії потрібні для її вирішення, і прорахувати можливі несприятливі наслідки. Просте питання: якщо ви настільки занепокоєні то, що потрібно зробити щоб позбутися клопоту? як правило, веде до пошуку варіантів дій. З найпоширенішими проблемами легше боротися, бо часто й густо вже напрацьований типовий порядок дій. Дразливими для багатьох людей є проблеми охорони здоров'я і освіти. Вони, як правило, озвучують довгий список питань: одна людина може скаржитися на забюрократизованість системи охорони здоров'я, друга на некомпетентність лікарів, а хтось на відсутність чи недосконалість медичного страхування. Не можна розробити якийсь план дій, який дав би змогу вирішити водночас всі проблеми в цій сфері. У такому разі краще концентруватися на якійсь одній проблемі і працювати над її розв'язанням.

У процесі обговорення конкретної проблеми, часто висловлюється багато пропозицій щодо окремих її аспектів. Наприклад, в неблагополучному районі, де раз по раз відбуваються пограбування, більшість людей занепокоєні питанням безпеки. Хтось виступить за збільшення кількості поліцейських на вули-

⁵ *Mathews D. Politics for People: Finding a Responsible Public Voice. University of Illinois Press. – 1998. – 288 p.*

цях, інші висловляться на користь набору команди дружинників, треті хотіли б, щоб занедбані будівлі були знесені або хоча б обгороджені. Всі ці пропозиції об'єднують міркування безпеки. У цьому сенсі всі вони є частиною одного плану, який має складатися з ряду дій, які є відповіддю на цілком реальний виклик і мають одну мету.

У згаданих громаді, безсумнівно, є й інші проблеми, які потрібно розв'язувати. Люди можуть пов'язувати високий рівень злочинності з бідністю і хотіли б, щоб було створено нові робочі місця, а влада впроваджувала програми професійної перепідготовки. Крім того, коли люди бачать як росте кількість неповнолітніх правопорушників, вони можуть висловлюватися за покращення соціальних послуг, відкриття будинків творчості та клубів за інтересами для молоді.

Різні підходи приведуть до різних рішень. Інакше кажучи, формулювання проблеми зумовлює вибір плану дій. У даному разі можуть бути такі варіанти: 1) забезпечити кращий захист від злочинців, 2) пожвавити економіку і 3) запропонувати вагомішу підтримку проблемній молоді. Порівняння означених трьох варіантів створює основу для прийняття остаточного рішення. Ці варіанти не є взаємовиключними, вони різні, і не тільки тому, що відображають різні проблеми, а й тому, що базуються на різному розумінні характеру проблеми. Ці три варіанти не схожі, тож вибір одного не означає, що від інших треба відмовитися. А домігшись успіху за всіма трьома варіантами, громадяни певним чином вирішать проблему безпеки⁶.

Ще один приклад: коли обговорюють проблеми енергетичної галузі, часто пропонують відмовитися від викопних видів палива. Для цього потрібно знайти альтернативні джерела енергії, що дасть змогу позбутися енергетичної залежності. Не піддавайтесь спокусі вибрати варіант «все вище зазначене». Розуміння, що існує нелегкий вибір і жоден з варіантів не ідеальний, це частина процесу деліберації, який має на меті пошук компромісів у процесі обговорення. Часто конфліктні ситуації виникають, коли поліпшення в одній галузі стає причиною погіршення в іншій.

⁶ Mathews D. Can Public Life be Regenerated. Kettering Foundation Press. – 2016. – 32 p.

6.6. Прогностичне передбачення результатів

З самого початку обговорення важливо вказувати на потенційні недоліки кожного з варіантів, щоб побачити реакцію спільноти і попрацювати над проблемними аспектами. Такий підхід дає громадянам можливість тверезо оцінити ситуацію. Щоб процес вибору варіанта розв'язання був чесним, усі пропозиції потрібно подавати з найкращого боку, але не забувати при цьому і про можливі негативні наслідки. Очевидно, що не можна говорити про об'єктивність, якщо назва певного варіанта або його подача свідчать про явні преференції саме для цього рішення. Припинення зловживання наркотиками – гідна мета, але це не завжди хороше гасло, коли починається дискусія про те, чи потрібно дозволяти вживання певних видів наркотичних речовин чи ні.

Якщо розглядати проблему стосовно неблагополучних районів, розташованих на околицях великих міст, і де високий рівень пограбувань, то треба обговорювати її комплексно, а саме: шукати способи поліпшення привабливості цих місць. Це означає, що треба працювати не тільки над зниженням рівня злочинності, зміцненням економіки, а більше уваги приділяти молоді. Всі зазначені варіанти мають свої переваги, але і недоліки. Так, збільшення кількості правоохоронців на вулицях створює враження поліцейської держави. Якщо підприємство відкриває свій філіал у громаді, це пожвавлює місцеву економіку. Однак, якщо фірма наймає лише чорноробів за мінімальну платню, то бідність нікуди не зникне і ситуація не поліпшиться. І навіть якщо більше працювати з молодими людьми, нема гарантій, що вони стануть більш самостійними та відповідальними. У будь-якого конструктивного рішення можуть бути неочікувані, часом негативні побічні ефекти.

Коли обговорюємо можливі недоліки, потрібно звертати увагу на те, що важливо для людей: на відповідальність, економічне благополуччя, свободу пересування тощо. Певні недоліки є завжди і над ними треба працювати. Тому питання можливих негативних побічних ефектів потрібно розглядати в процесі деліберації.

6.7. Можливості громади у розв'язанні порушених проблем

На відкритих слуханнях потрібно обговорити, що можуть зробити самі громадяни, а що влада; такий підхід сприяє згуртуванню громади. Тож треба з'ясувати, що повинна зробити місцева влада, потім до цього процесу бажано долучити певні установи, насамперед школи. Безпосередньо жителі району можуть розробити власні проекти і задіяти в них своїх співгромадян. У всіх випадках важливо, щоб були конкретні відповідальні і уникати абстрактних понять, таких як «культура» або «нарколишне середовище».

Іноді громадяни не хочуть брати участь у політичному житті, не будучи впевненими, що мають необхідні ресурси. Установи мають юридичні повноваження, фінанси і професійні кадри, які можна залучити до розв'язання проблеми, але що можуть зробити самі громадяни менш очевидно, навіть для них самих. Суспільство, яке звикло прислухатися до думки експертів і розвиватися за рахунок професіоналів, схильне скептично ставитися до ініціатив пересічних громадян. Наприклад, у США багато хто думав, що відновлення Нового Орлеана після урагану Катріна – це робота насамперед для інженерів, адже тільки вони можуть відремонтувати дамби. Звичайно, громадяни не можуть полагодити їх вручну, але відновлення міста потребує багато зусиль і не обмежується ремонтом інженерних споруд⁷.

Більшість проблем, що постають перед громадою у глобалізованому світі, потребують для свого розв'язання спільних зусиль професіоналів та експертів. Не викликає заперечень, що, хоча лікар може порятувати, коли зламана рука, щоб ефективно лікувати інші хвороби, наприклад діабет, він потребує допомоги пацієнта (контроль раціону харчування) та інших медиків. Те саме стосується, скажімо, і ремонту школи. Тим часом боротьба зі злочинністю як явище комплексне потребує зусиль усієї громади. Навіть найбідніші райони, на думку експертів, мають не

⁷ Eyerman R. Is This America?: Katrina as Cultural Trauma (Katrina Bookshelf). University of Texas Press. – 2015. – 183 p.

реалізований потенціал, який можна перетворити на корисні ресурси, оздоровити місцеву економіку, використовуючи наявні у людей навички, навіть аматорські. Зауважимо, певні індивідуальні недоліки при цьому згладжуються і не надто впливають на кінцевий результат, коли люди працюють разом. Є безліч успішних прикладів, того чого громадяни змогли досягти, працюючи разом. Найбільш яскравий – це волонтери які допомагали відновленню і становленню української армії протягом кількох років після Євромайдану. Відомо чимало ситуацій, коли громадяни, передавали знання іншим: навчали читати та рахувати, ділилися своїм досвідом з приготування їжі, шиття або роботи з інструментами. Така робота потребує терпіння, наполегливості і самовідданості. Не треба забувати про потенціал, який можна використати під час вирішення нагальних питань громадою.

6.8. Робота над розбіжностями як деліберація

Коли проблема сформульована з використанням понять, важливих і зрозумілих для громадян, коли визначені основні варіанти рішень (з плюсами і мінусами), коли обговорено, що можна зробити (в тому числі і самими громадянами), настає час зважити різні підходи, враховуючи їх можливі недоліки. Прийняття рішень у такий спосіб називають етичними міркуваннями або деліберацією.

Оскільки мовиться про важливі для громадян питання, на перший план нерідко виходять сильні емоції. Адже прийняте рішення може мати негативний вплив на речі, які мають для громадян першорядне значення. Люди не обов'язково повинні досягти повного взаєморозуміння, але треба знайти певне спільне бачення, щоб просуватися вперед у вирішенні нагальної проблеми.

Робота над розбіжностями – це влучне формулювання, свідчить про спільну діяльність у пошуках компромісів. А щоб їх знайти треба пройти певні етапи. Наприклад визначити, до якої межі вони готові поступатися свободою, щоб бути захищеними від небезпеки? Спочатку громадяни можуть взагалі не знати про

існування небезпеки або скептично ставитися до песимістичних прогнозів на майбутнє. Чи справді відбувається глобальне потепління? Переконавшись, що існує реальна небезпека, люди схильні шукати винних. Найчастіше звинувачення лунають на адресу уряду, щодо його неефективності, поширення корупції та зловживання владою. Також люди схильні чіплятися за ілюзорні надії, щось станеться або хтось прийде і виправить ситуацію, тому не доведеться приймати непрості рішення та шукати компроміс. Часто надії покладаються на науку і техніку. Якщо ж громадяни переконуються, що пусті звинувачення ні до чого не ведуть, а сторонньої допомоги чекати не варто, вони готуються шукати компромісні рішення, опановуючи свої емоції. Зрештою, коли знайдене спільне бачення, можна рухатися вперед.

Так відбувається процес деліберації, коли приймаються обдумані рішення, чого важко досягти простим голосуванням або за допомогою інших форм волевиявлення. Під час деліберації люди усвідомлюють, що у них є спільне, приміром, їх цінності, а що відмінне внаслідок різниці в життєвих обставинах. Люди можуть погодитися, що у них різні погляди на певні речі, однак вони мають шанси знайти спільне бачення вирішення проблеми. Розбіжності нікуди не зникають, але люди можуть рухатися вперед і шукати варіанти розв'язання нагальних проблем, незважаючи на розбіжності, які нівелюються в процесі обговорення.

Побоювання, що визнання розбіжностей розділить, а не об'єднає людей, не підтвердилися під час проведення численних форумів з національних питань, які організовувала протягом останніх років у США Kettering Foundation. На думку експертів деліберація сама по собі – це не форма розв'язання конфліктів, але це спосіб знизити градус напруги. Обговорюючи в процесі деліберації низку питань, пов'язаних з нагальною проблемою, люди бачать картину в цілому, вони не зациклюються на одному аспекті, який зосереджує на собі всю увагу. Адже такий звужений погляд провокує конфлікти.

Завдяки об'єктивному розгляду кожного варіанта та визнанню наявних проблем, люди відчують впевненість, що їхня думка буде почута. Хоча багато хто намагається уникнути конфліктних ситуацій. Одночасно люди з радістю обговорюють наболіле, особливо у спокійній та доброзичливій атмосфері, де кожен

може вільно висловитися. Учасники форуму поставили високі оцінки зустрічам, де вони могли відверто висловити свої погляди, навіть досить радикальні, а інші їх не критикували за виявлені переконання⁸.

6.9. Результати процесу деліберації

Організація процесу деліберації – не самоціль, її головна мета – сприяння демократії, створення для громадян мати можливостей будувати спільне майбутнє, приймаючи обдумані та справедливі рішення. Деліберативна демократія відкрита для інновацій і вже має напрацьовані певні підходи. Мабуть, найбільш важливі з них – це вміння громадян реагувати на неделіберативну та навіть антиделіберативну поведінку, наприклад, якщо опоненти відмовляються визнавати можливість існування протилежних думок. У деліберативному процесі людей спонукають працювати з розбіжностями, а не просто відкидати їх. Ще одне неписане правило деліберативного процесу – діяти на основі спільно ухваленого рішення. Зусилля, яких люди доклали до прийняття відповідного рішення, визначають певною мірою їх поведінку, налаштовують на спільну роботу.

6.10. Навчання, відкриття та винаходи

Стародавні греки описували процес, який ми сьогодні називаємо деліберацією або громадським обговоренням як «розмови, завдяки яким навчаєшся», їх вони вели перш ніж діяти. Внаслідок цього процесу викристалізовується особливий тип знань – практичний, корисний для всієї спільноти, який легко поширювати⁹. Люди більше дізнаються про природу своїх проблем, про

⁸ Це деякі з думок, які Kettering Foundation виявив під час проведення Національних форумів. Для того, щоб дізнатися більше про ці форуми, відвідайте www.nifi.org. У розділі книги: *Politics for People: Finding a Responsible Public Voice*, (Urbana: University of Illinois Press, 1999) детально описано цей політичний дискурс.

⁹ *Гьофе Отфрід. Демократія в епоху глобалізації*. – Київ – ППС-2002. 2007. – 207–220 с.

своїх співгромадян, а також про можливі наслідки запланованих дій. А місця, де відбуваються такі слухання, стають громадськими центрами. Після такого перебігу подій стан справ у громаді може змінитися, як і її загальна здатність сприймати нове. Це дуже важливо, оскільки успішні спільноти (ті, які вирішують свої проблеми або, принаймні, справляються з більшістю з них) відрізняються високою здатністю до навчання. Це дає їм змогу зберегти ентузіазм, коли доводиться стикатися з перешкодами і невдачами. Вони вміють вчитися на своїх помилках і використовують свій досвід, щоб розробляти нові громадянські ініціативи.

6.11. Обговорення як шлях до вирішення проблем

Хоча громадські обговорення сприяють встановленню деліберативної демократії, безпосередня мета таких обговорень – вирішити, що треба зробити в громаді, причому до цього процесу залучають як самих громадян, так і владу та різні інституції, школи й інші установи. Таке обговорення особливо важливе для тих завдань, які слід вирішувати всією громадою, тому що жодна група або організація не здатна розв'язати проблему самотужки.

Процес деліберації має свої особливості. Опинившись у стресовій ситуації, коли потрібно зробити важкий вибір, люди можуть вагатися, навіть коли мова йде про варіант, який більшості подобається. Люди схильні прислухатися до думки інших, відкриваючи для себе їх досвід. Зазвичай вони підсвідомо шукають одностумців, коли озвучують свої переконання, але коли громадяни не впевнені, яке рішення краще прийняти, вони цікавляться як ця проблема вплинула на інших і що вони зробили для її вирішення. Такий початок справи приведе до «розширеної ментальності» і є ключовим моментом у процесі розв'язання проблем¹⁰.

Коли громадяни приймають досвід інших, вони мають змогу побачити картину в усій її повноті та краще зрозуміти

¹⁰ Ханна Арендт, спираючись на праці німецького філософа Іммануїла Канта, назвала здатність бачити речі з точки зору інших людей «збільшеним менталітетом». *Arendt Hannah. Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought* (New York: Penguin Books, 1977), 220–221.

труднощі, що їх очікують; вони отримують нові знання як про причини своїх проблем, так і про самих себе як про громадян.

Коли учасники переймають досвід інших, вони, як правило, бачать проблеми, які стоять перед ними, у новому світлі. Їх розуміння поглиблюється, стає більш комплексним і різнобічним. І це чіткіше розуміння допомагає їм залучити більше учасників і ресурсів, на які вони раніше не сподівалися. Також громадяни можуть знайти нові інноваційні рішення проблем.

Деліберація особливо важлива для тих завдань, які повинні вирішуватися всією громадою, тому що жодна група або організація не здатна вирішити проблему самотужки.

У процесі обговорення громадяни можуть і себе побачити в іншому світлі. Іноді вони розуміють, що і самі частково відповідальні за виникнення деяких труднощів, а, отже, якщо вони можуть створити проблему, то вони і мають можливість її вирішити. Крім того, навіть якщо учасники дискусії не змінюють свою позицію щодо певного питання, вони часто міняють свою думку щодо тих, хто має протилежні погляди. І це допомагає людям рухатися вперед, навіть не досягнувши повного порозуміння.

Вчені дійшли висновку, що обмін досвідом дає змогу швидше досягати спільного бачення вирішення проблеми. А це дає можливість громадянам діяти по-різному, але в одному напрямі, допомагаючи одне одному. Школи можуть навчати, вищі заклади освіти, державні установи – адмініструвати, а громадські організації робити свій внесок у спільну справу залежно від профілю своєї діяльності. Коли у всіх цих зусиль спільна мета, то результат більший, ніж проста сума частин¹¹.

6.12. Добре поінформована громада – сильніша

Деякі організації, особливо в галузі освіти, організовують громадські слухання не для того, щоб люди відразу почали діяти, а щоб підвищити їхню поінформованість. Незважаючи на те, що у них немає наперед заготовлених висновків (інакше це

¹¹ *Mathews D.* Is There a Public for Public Schools? Kettering Foundation Press. – 1996. – 81 p.

не було б вільним обговоренням, як того очікують громадяни), вони хочуть, щоб люди відійшли від поспішних суджень і оцінили питання більш вдумливо. І справді, учасники дискусій відзначають, що вони краще розуміють обговорювані питання; тобто, вони вчаться бачити проблему в ширшому контексті та знаходити зв'язки між різними питаннями. Як результат, люди підходять до самоврядування більш реалістично, їх інтереси розширюються і вони знаходять однодумців; адже проблеми легше побачити. Так ми як громадяни починаємо говорити більше про те, що **ми** повинні робити, і бачимо свій добробут у ширшому контексті. А сама громада стає сильнішою.

Окремі громадяни можуть мати вплив на політичну систему, а їх групи, громадян, у яких спільні інтереси, досягають ще більшого впливу. Часто не вистачає консолідованої громадської думки. Це не голос всіх або більшості, а думка, яка відображає інтереси широких мас. Суспільна думка відрізняється як від різнорідних суджень окремих громадян, так і від об'єднаної позиції певної групи. Громадська думка – це синтез багатьох голосів; вона відображає, як громадяни приймають колективні рішення. Процес деліберації допомагає громадам бути почутими, в тому числі політиками¹².

6.13. Яка інформація необхідна чиновникам

Громадські обговорення корисні і для посадовців, тому що вони надають важливу інформацію, яка виходить за рамки звичайних опитувань і фокус-груп. Вони усвідомлюють, на якому етапі розв'язання проблеми перебуває громадськість.

Наприклад, якщо люди намагаються з'ясувати, чи питання справді серйозне, посадові особи, які відповідають за зв'язки з

¹² Результати Національних форумів були використані, щоб проілюструвати механізми суспільного мислення щодо різних питань в рамках програми «Громадський голос» (англ. – Public voice), яка проходила у Вашингтоні, округ Колумбія. Недавно державні та регіональні організації зробили аналогічні презентації для губернаторів, місцевих чиновників і засобів масової інформації. Див. також *David Mathews. A Public Voice That's Missing*. Dayton, OH: Kettering Foundation. – 2016. – 16 p.

громадськістю, спочатку повинні розібратися з цією невизначеністю, перш ніж пропонувати свої способи виходу із небажаної ситуації. Але якщо громадяни вважають, що питання заслуговує на увагу, хоча ще не стикалися з неприємними наслідками, чиновники повинні передбачити, як поведуть себе громадяни, коли запахне смаленим. Якщо не знати, на які поступки люди готові йти, а на які – ні, то це може бути фатальним для запропонованих реформ. І якщо громадяни прийшли до певного компромісу, то чиновники мають зрозуміти, чому вони погодилися саме на такий компроміс, а не шукали інших розв'язань.

Опитування та демографічно збалансовані фокус-групи також генерують корисну інформацію, проте більш корисними є відкриті слухання. Як правило, люди відкритіше висловлюють свої думки щодо певної проблеми, поговоривши про них з тими, кого вони бачать щодня в сім'ї, біля будинку, на робочому місці або у громаді. Мало хто приймає рішення в демографічно збалансованих групах. Тому не закриті, а відкриті слухання найкраще відтворюють дух середовища, в якому формується громадська думка.

6.14. Громадянська освіта для студентів

Багато шкіл, коледжів та університетів навчають своїх учнів питань деліберації, щоб виховати з них свідомих громадян. Під час чотирирічного дослідження викладачі університету заохочували студентів практикуватися в громадських обговореннях на різних майданчиках: в аудиторіях, в гуртожитках і в місті розташування навчального закладу¹³. Деліберация була представлена не просто як проведення громадських слухань, а як спосіб вчитися жити демократично. Результати обнадіюють. Студенти, які брали участь в обговореннях, краще зрозуміли, що таке бути справжнім громадянином: це не означає лише брати на себе додаткову відповідальність і це не є цікавим тільки старшим людям. Ці студенти, на відміну від

¹³ *Harriger K., McMillan J. Speaking of Politics: Preparing College Students for Democratic Citizenship through Deliberative Dialogue* (Dayton, OH: Kettering Foundation Press – 2007. – 221 p.

своїх однолітків не були так скептично налаштованими щодо політичного життя¹⁴.

Вплив цієї чотирирічної програми на повсякденне життя студентів був особливо значним. Як сказала одна з учасниць, участь у програмі позначилася на всьому, що доводилося робити. Вона та її одногрупники відкрили для себе багато способів, як можна ефективно брати участь у політичному процесі, крім походів на вибори. Окремо треба відзначити їх роботу на користь громади, тому що деякі задуми можна втілити в життя тільки гуртом. Але головне, що вони закінчили університет, краще розуміючи, що таке демократія і як вона працює, і яким має бути їхній внесок у її розвиток¹⁵.

Цікаво, що студенти, які брали участь у цій програмі, частіше голосували, не дивлячись на їхню обізнаність, що демократія не обмежується лише виборами. І на відміну від інших, які бачили в громадянстві насамперед засіб захисту своїх індивідуальних прав, студенти, про яких йде мова, були більш схильні думати про громадянство з погляду обов'язків, які накладає розв'язання колективних проблем. Подібні проекти в навчальних закладах різних рівнів показують, що навчання деліберації для старшокласників як і для студентів ВНЗ не менш корисне, ніж для дорослих громадян.

Громадська думка – це синтез багатьох голосів; вона відображає, як громадяни приймають колективні рішення. Процес деліберації допомагає громадам бути почутими, в тому числі політиками.

Досвід більш ніж 30-річної праці дослідників з Kettering Foundation, які вивчали, як краще формулювати та подавати проблеми, щоб сприяти їх продуктивному обговоренню, свідчить, що надзвичайно важливо дати імпульс процесу, що приведе до прийняття потрібних рішень. Різномічне розуміння проблеми прийде згодом, у процесі обговорення. Кожен його

¹⁴ *Shaffer T. J., Longo N. V., Manosevitch I. (Editors). Deliberative Pedagogy: Teaching and Learning for Democratic Engagement (Transformations in Higher Education). Michigan State University Press. – 2017. – 372 p.*

¹⁵ *Marin I., Minor R. Beyond Politics as Usual: Paths for Engaging College Students in Politics. Kettering Foundation Press. – 2017. – 252 p.*

учасник пропонуватиме свій варіант доводячи його переваги. Із багатьох пропозицій, відкинувши недоліки, учасники обговорення приймуть оптимальну. Це саме те, що робить процес деліберативної освіти успішним.

6.15. Результативність громадських слухань

Існує багато способів привернути увагу громадян, інформувати їх та дізнаватися їхню думку. Також є багато способів прийняття колективних рішень, наприклад, шляхом голосування або переговорів зацікавлених сторін. Громадські обговорення доцільно проводити для розв'язання завдань певних типів. Далі наведемо їх зразки.

- Громадське обговорення корисне, коли громадяни знають суть проблеми, але не впевнені у її суспільній важливості. Інформаційні кампанії та зустрічі стануть у нагоді, коли люди загалом мало поінформовані про існування проблеми.
- Деліберативна освіта допомагає громадянам визначити, які важливі речі поставлені на карту. Деякі питання можна вирішити, схваливши або відкинувши певне технічне рішення, і тут не потрібні громадські слухання. Єдиний виняток, якщо пропонуване рішення хоча й описується переважно технічними або професійними термінами, але його етичну складову має оцінити громадськість.
- Громадське обговорення доцільно проводити в ситуації, коли ніякого рішення ще не прийнято. Якщо рішення вже прийняте і відповідальні за його виконання особи прагнуть домогтися ширшої підтримки, в такій ситуації доречніше дати слово прихильникам цього рішення, які можуть поінформувати про його можливі позитивні наслідки.
- Деякі питання перебувають у компетенції конкретних органів або установ, які юридично зобов'язані приймати рішення, і не можуть цього делегувати будь-кому. Відкрите обговорення бажане для пошуку загального напрямку діяльності, але не для прийняття

управлінських рішень. Його результати, однак, можуть дати посадовцям розуміння того, що люди шукають компроміси та чим вони готові жертвувати, коли постають перед нелегким вибором.

- Відкрите обговоренням найбільш корисне, коли план дій тільки розробляється і ще немає готових рішень, або коли внутрішні розбіжності загрожують паралізувати всю діяльність державного органа.
- Проблема, яку обирають для процесу деліберації, не може бути занадто широкою, тому що тоді, швидше за все, питань буде занадто багато. Реформування всієї системи охорони здоров'я, наприклад, дуже широка тема, оскільки вона складається з безлічі проблем, в тому числі найбільш важливою є обмеженість фінансування, кадрове забезпечення вузькими спеціалістами.

Підсумовуючи, наголосимо, що на громадські слухання найкраще виносити обговорення питання, які містять морально-етичний аспект, а також ті, що потенційно можуть розділити суспільство. Такі питання постають, коли люди стурбовані тим, що відбувається в мікрорайоні, населеному пінкті, але їх погляди щодо суті проблеми або того, що необхідно зробити для її розв'язання, різняться.

6.16. Підміна деліберації у процесі демократичної освіти

Одна з найбільших переваг публічного обговорення – це поліпшення політичного клімату, коли політики зосереджуються на вирішенні проблем, а не на нескінченних суперечках з опонентами. Звичайно, неминуче будуть різні погляди, і це добре, тому що відсутність розбіжностей, як правило, означає відсутність демократії. Однак процес деліберації виносить на перший план інший тип політичної суперечки, яка точиться не стільки між різними зацікавленими групами як всередині груп, адже людей зазвичай турбує декілька взаємопов'язаних проблем. Треба пам'ятати, що коли плюси і мінуси варіанта

вирішення проблеми представлені як думки прихильників і опонентів, а не як переваги, які перегукуються з внутрішніми цінностями громадян, і недоліки, які також впливають на їхні пріоритети, то розуміння того, що багато хто стикається з подібними ж проблемами, втрачається. Адже люди різні, бо різними є їх життєві обставини і досвід; вони по-різному визначають пріоритети, хоча базові цінності для всіх приблизно однакові.

Процес деліберації має враховувати ці глибокі, загалом, внутрішні суперечності. На жаль, політичний процес настільки асоціюється зі змаганням протилежностей, що часто переважає тенденція до категоричності в судженнях, навіть при спробі стимулювати публічне обговорення.

Стереотип у політиці все винятково «чорне або біле» також впливає на те, що розуміється під цінностями. Базові речі, важливі для всіх, можуть бути подані як взаємовиключні цінності. Це провокує ідеологічну дискусію, замість громадського обговорення. З іншого боку, якщо питання цінностей не винести на порядок денний, про нього взагалі можуть забути під час звичайного обговорення. Типовий хід слухань може бути вельми технократичним, тоді морально-етична складова і всі міркування «як має бути» взагалі не розглядаються. У цьому випадку обговорюють лише **як** треба щось зробити, замість того, щоб уважно розмірковувати, **що** ж має бути зроблено. Учасників обговорення, значна частина яких не цілком поінформована, ставлять перед нелегким вибором, бо пропонується декілька конкретних рішень, які потрібно або підтримати, або відхилити. Цей же технократичний підхід виливається у схильність оцінювати переваги та недоліки з погляду доступності та ефективності. Наприклад, якщо хочуть підкреслити плюси варіанта, то говорять про невеликі фінансові затрати або легкість реалізації, а коли хочуть вияснити негативні сторони, то, відповідно, згадують високу вартість або труднощі впровадження. Якщо розглядати питання під таким кутом, то розбіжності подаються не як конфлікт внутрішніх інтересів, а як суперечка з приводу економічної доцільності.

Одна з головних переваг деліберації полягає в тому, що цей процес відкритий для всіх; проблеми розглядаються крізь при-

зму того, що є важливим для самих громадян. Такі обговорення запобігають серйозним конфліктам, які розгораються, здавалося б, через чисто технічні питання, коли насправді проблема полягає в тому, що на первинному етапі не було вироблено єдиного її бачення. І, мабуть, найкориснішим з усього є те, що громадські обговорення дають змогу людям зрозуміти, що проблема має кілька варіантів розв'язання.

6.17. Характеристики ефективного громадського обговорення

- Важливі для громадян речі, ті, які вони самі вважають цінними, знаходять своє відображення у запропонованих рішеннях, а подальші дії логічно визначаються необхідністю розв'язання проблем.
- Різні варіанти дій чітко окреслені, наочно подані всі їх переваги та недоліки, зрозуміло, де треба обирати компроміси. І людей не заохочують обрати «все зазначене», тому що в такий спосіб конфлікти не усуваються та не ведеться робота над розбіжностями.
- Потенційні наслідки запропонованих дій теж практикуються з погляду цінностей громадян, а не тільки у практично-економічному вимірі.
- Виконавці робіт – це, в тому числі, і самі громадяни, а робота, яку вони мають виконати, потребує колективних зусиль (а не тільки індивідуальних). До таких ініціатив можуть долучатися також урядові, неурядові та комерційні організації.
- Щоб обговорення було результативним, необхідно визнати і непопулярні точки зору.
- Кожен варіант потрібно представляти з найкращого боку водночас чесно вказуючи на недоліки. Це забезпечить справедливий розгляд теми, якого прагнуть люди. Якщо під час обговорення перевага надається одному конкретному варіанту, його учасники вважатимуть, що ними маніпулюють.

- Не обов'язково сильні сторони одного варіанта є недоліками іншого. Кожен варіант має розглядатися окремо. Інакше обговорення негативно позначиться на процесі прийняття рішень.
- Ефективне обговорення – це не звичайна розмова. Воно руйнує шаблони і відкриває перспективи. Отже, хід публічного обговорення не повинен повторювати наукові, професійні або політичні дебати. Слухання мають відображати хід міркувань громадян над проблемою, не важливо в якій стадії воно перебуває; потрібно підлаштовуватися під потреби людей.
- Після результативного обговорення люди часто схвильовані, оскільки більше дізнаються про слабкі сторони варіанта, якому вони віддали перевагу. Стають зрозумілими розбіжності та необхідні компроміси. У процесі підготовки до прийняття рішення сумніви неминучі.

6.18. Формулювання проблеми та її подальше обговорення

Формулювання проблеми здійснюється за допомогою понять, що використовуються в процесі обговорення, яке доцільно побудувати у формі роботи над розбіжностями, аби заохотити до більш глибокої дискусії, а не просто поверхової розмови. Почнемо з того, що у ході обговорення проблеми (наприклад, доступна медицина) громадяни висловлювалися з приводу що треба зробити, а не як це зробити. Адже доступність медицини це не просто технічне питання, тут важливий також і морально-етичний вимір.

Водночас доцільно звернути увагу на те, що формулювання теми передає два важливих аспекти, про які вестиметься мова: по-перше, люди хочуть, щоб медична допомога була доступною, а по-друге, якісною. Тема своїм змістом водночас відображає напруженість, яка виникає через те, що люди мають більше ніж одну мету. Але тема не просто вказує на загальний напрям (охорона здоров'я), бо це було б занадто

широко для прийняття рішень. І вона не скеровує до вибору якогось конкретного, заздалегідь визначеного рішення (наприклад, боротися із сумнівними конкурсами, які без належних тестів дають відзнаки якості товарам та послугам), оскільки це виключало б справжню деліберацію. Хоча цей план був розроблений до прийняття Закону про доступну медицину і тому не цілком відображає сучасний стан справ, це хороший приклад як треба формулювати проблему та готуватися до публічних слухань, щоб спонукати громадське обговорення. Також важливо звернути увагу на відхід від традиційної політичної риторики.

Три проблеми, які найбільше турбують опитаних громадян, коли мова заходить про доступну медицину:

- перспектива зубожіння, якщо ти або член твоєї родини серйозно захворіє або постраждає від нещасного випадку;
- завелика плата за медичні послуги;
- відсутність без медичного страхування.

Ці проблеми варто розглядати кожен окремо. Кожен варіант має бути представлений так, щоб бути максимально зрозумілим і близьким для людей. Після кожної проблеми треба запропонувати дії, які логічно витікають із сутності питання. Крім того до процесу обговорення мають бути залучені різні учасники: громадяни, держава і бізнес. Треба розписати переваги кожного варіанта дій і коротко розкрити його можливі недоліки. Так виявляються розбіжності та готується ґрунт для не завжди приємного, але необхідного пошуку компромісів.

Мета такого обговорення – нагадати людям, що деліберація має брати найкраще від повсякденного процесу прийняття рішень. Люди можуть відкрито не висловлювати своє занепокоєння, але не важко спрямувати розмову в потрібне русло: «Якщо це вас турбує, то що, на вашу думку, має бути зроблено?» І коли на це питання є відповідь і люди називають можливі варіанти, хтось, як правило, згадує про недоліки. «Але якщо ми зробимо те, що ви пропонуєте, чи це не зашкодить це ____?» (Далі вони проговорюють закінчення своєї думки). Це і

становить суть обговорення; так людей заохочують приймати виважені рішення.

Хоча переваги і недоліки кожного плану дій стосуються того, що важливо для людей, обговорення не заохочує до філософських дебатів про людські цінності, в ході слухань доречніше об'єктивно зважувати різні варіанти. Таким чином громадяни можуть під час обговорення пропонувати нові рішення або переформульовувати проблему: наперед підготовлений порядок денний допомагає не скотитися у поверхову політичну або ідеологічну риторику.

Розділ 7. ДОРАДЧІ НАРАДИ – ЕФЕКТИВНИЙ МЕТОД ДЕМОКРАТИЧНОЇ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

7.1. Важливість дорадчої освіти в умовах децентралізації влади

Українське суспільство тривалий час виховувалося в умовах тоталітарного контролю. Це стосується насамперед тих, кому сьогодні вже давно за тридцять. Молоде покоління також отримало, можливо, не таку глибоку, проте відчутну ін'єкцію послуху від держави, оскільки переважна більшість його вчителів і вихователів ніколи не мали іншого досвіду, крім тоталітарного, і тому саме його відтворювали у своїй щоденній навчальній практиці. Отже, для більшості українців уявлення про державу, як про доброго чи злого батька або матір, глибоко закорінене ще радянською владою. Тому багатьом громадянам важко зрозуміти і усвідомити, що вони самі мають турбуватися про себе, об'єднуватися у громади, контролювати обрану ними владу, самі мають удосконалювати своє життя і нести відповідальність за власні помилки і прорахунки.

Після майже 25 років топтання на місці за відсутності реформ, руйнування місцевої і загальнодержавної інфраструктури, масового безробіття і виїзду закордон значної частини талановитих і працьовитих громадян, в Україні нарешті почалася реформа, яка вірогідно може стати початком справжнього повороту до демократії у повному розумінні суті цього поняття. В Україні почалася – децентралізація. Чи стане вона, як прогношують її натхненники, початком ери добробуту і процвітання українського народу, буде зрозуміло незабаром. Але як і всі інші

суспільні зрушення, це, має один дуже важливий вимір – залучення якнайширших верств населення до вирішення власного майбутнього. Це залучення – не просто мовчазна згода людських мас тоталітарного суспільства, і готовність на поклик лідера копати, рубати, видобувати, когось поневолювати і щось підкорювати. Ні, саме внаслідок цієї реформи має нарешті з'явитися справді колективна воля досі штучно атомізованих громадян, індивідуальних і колективних власників своєї громади, які, добровільно об'єднавшись, самі будуть повсякчас і самостійно приймати колективні рішення, життєво важливі і для себе, і для своїх дітей, і для громади загалом. Приймати виважені рішення громадяни зможуть тільки разом добре обміркувавши і обговоривши проблему, що постала перед спільнотою села, міста, району. Тому їм доведеться в міру поглиблення проблеми збиратися гуртом, обговорювати причини її виникнення, шукати оптимальні способи її вирішення. Досвід інших країн, де спільно вирішуються проблеми громади свідчить, що під час обговорення має відбуватися не лише обмін думками і з'ясування ставлення різних громадян до суті проблеми, але і спільне напрацювання способів її подолання та визначення осіб (враховуючи їх можливості та інтереси), які в змозі знайти вихід із ситуації, та вирішити проблему.

7.2. Нарadi громадян: як зробити ефективною діяльність громад в умовах децентралізації влади

Радитися, радити, просити поради – важливі елементи людського спілкування. Проте, якщо на особистісному рівні ми мало не щодня радимося з кимось із побутових чи життєво важливих проблем, то на рівні суспільства нам доводиться брати участь у громадських нарадах та радитися не так уже й часто. А були ж у нашої історії і віча, і козацькі ради, і так звані чорні ради, і наради ремісничих цехів чи братчиків! Нині вже кілька поколінь живе в умовах, коли в суспільстві і у державі все вирішує так звана вертикаль влади, яка хоча і проголошує, що діє від імені громадян, проте насправді звертає на них увагу, коли останні масово виходять на вулицю.

Як показує сучасний світовий досвід, різні спільноти досягли видимих успіхів у облаштуванні свого життя саме там, де було знайдено дієвий спосіб шукати і знаходити баланс між тим, що має робити громада і громадяни, і що має робити держава. Виявляється, що там, де люди схильні до послуху державі, а отже, виявляють пасивність і очікують патерналістської опіки від неї, як правило, спостерігається стале відставання. А там, де громадяни активні і не байдужі в облаштуванні свого життя і у громаді, і у державі, вони мають більш безпечне життя, достатньо ефективного медичного обслуговування, хороші школи, гарні дороги тощо.

Одним із важливих інструментів виховання активних і свідомих громадян, як показує сучасна практика у США та інших успішних країнах є деліберативна (дорадча) освіта.

Деліберативна (дорадча) освіта, як вважають сучасні американські педагоги, – це набір засобів, методів, інструментів і технологій, які допомагають виховувати активних громадян, здатних вдумливо і аргументовано, а головне, кваліфіковано обговорювати спільні проблеми і разом знаходити оптимальні можливості для їх вирішення. Вона – важливий елемент громадянської освіти і освіти дорослих. Важливо, щоб ця освіта була неперервною, щоб слугувала вихованню компетентних і освічених громадян, здатних не лише спільно виробляти і приймати кваліфіковані рішення, але і разом втілювати їх у життя.

Тим часом не секрет, що за стилем відносин у навчальному закладі між тими, хто навчається, і тими, хто навчає, освіта в Україні значною мірою залишається консервативною з її абсолютизацією колективності, авторитарною педагогікою, розвитком пам'яті на противагу кмітливості, та часом недостатньо індивідуалізованим підходом до розвитку людини¹.

Проте освіта як явище суспільне не може стояти на місці, вона змінюється, модернізується, удосконалюється. Міняється не лише її століттями напрацьований інструментарій, а сутнісні підвалини. «Таким чином, освіта спрямована «ззовні», має

¹ Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – С. 6.

поступитися місцем освіти, спрямованій «зсередини», що й відкриває найбільш плідний шлях до самореалізації особистості» – наголошує В. Кремень².

На думку Н. Ничкало, «єдність професійного навчання і виховання, екологізація, варіативність, індивідуалізація і диференціація мають стати справжнім фундаментом розвитку освіти в Україні в наступні десятиліття»³.

Кількома роками раніше, аналізуючи проблеми трансформації профтехосвіти Н. Ничкало наголошувала, що нині «здійснюється інтенсивний пошук нових моделей розвитку освіти, нетрадиційних підходів до їх впровадження на основі інформаційних і телекомунікаційних технологій»⁴. Основою стабільності соціально-економічного життя країни та подальшого її розвитку є відтворення і нарощування людського потенціалу, головним чинником якого є освіта. Від людського капіталу, від його духовних, морально-етичних і професійних якостей залежить майбутнє держави.

Сьогодні, коли українці у більшості своїй нарешті усвідомили, що лише сильна власна держава може забезпечити їм безпечне життя і добробут, пошук відповіді на питання, як це зробити? – став актуальним для багатьох активних громадян. Звичайно, ми не тішимо себе ілюзією, що знаємо вичерпну відповідь на це запитання. Проте впевнені, що досвід Сполучених Штатів Америки щодо розвитку демократичної освіти буде нам у нагоді.

² *Кремень В.* Нова філософія освіти і педагогічної науки. Розвиток педагогічної науки в Україні і Польщі на початку XXI століття: зб. наук. праць. – Черкаси, 2011. – С. 17.

³ *Ничкало Н.Г.* Психопедагогіка праці як міждисциплінарна основа освіти дорослих/ Н.Г. Ничкало// Професійне навчання дорослого населення: теоретико-методологічні засади: [монографія] / авт. кол.: Н.Г. Ничкало, В.О. Радкевич [та ін.]. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – 264 с. (32).

⁴ *Ничкало Н.Г.* Трансформація професійно-технічної освіти України: монографія / Н.Г. Ничкало. – К.: Пед. думка, 2008. – 200 с. (19).

7.3. Міжособистісне спілкування як метод залучення до демократичних нарад

Вибір власної долі починається з невеличкого, але принципово важливого чину – із спілкування з іншими людьми, з обговорення проблем, що є важливим для них особисто, для колективу для усієї громади. Це спілкування переважно починається несамохіть, на хіднику, у дворі, у транспорті у магазині чи кафе. І тоді, порадившись, обговоривши проблему, жителі мікрорайону, наприклад, збирають кошти на облаштування прибудинкової території чи спільно висаджують квіти та дерева, або разом протестують проти порушення їхнього природного права на своє життєве середовище, проти забудови громадського простору мафами чи багатоповерхівками. Це також може бути сільське віче, коли мешканці села вирішують спільно полагодити дорогу чи об'єднатися у спілку із вирощування та продажу городини, ягід тощо. Навколо нас це відбувається повсякчас. І це, власне, і є вільний вибір, з якого починається дієва самоорганізація і демократія.

Така самоорганізація громадян є головною підвалиною справжньої демократії, без неї неможливо налагодити довготривале співробітництво як на рівні громади, так і на рівні держави. І там, де держава свідомо тривалий час не обмежує прагнення громадян до самоорганізації, вона виникає як природна реакція людей на невирішену проблему, і як дієвий інструмент до її вирішення.

Проте самоорганізація була б неможливою і не результативною, якби люди не виявляли бажання і не вміли обговорювати проблеми, не вміли радитися, як спільно знайти її вирішення. Тому широке обговорення чи дорадча нарада громадян, завжди були і будуть основою демократії, головним рушієм вирішення проблем, що постали перед громадою чи демократичною державою.

Як зазначалося, самоорганізація громадян часто була важливим елементом історичного розвитку України. Українські селяни та містяни впродовж століть обирали собі вїйтів та бурмистрів, а козаки – гетьманів чи кошових отаманів. Тому децентралізація, що розпочалася кілька років тому, є у певному

сенсі поверненням українців до традицій самоорганізації та дорадчої демократії, що існувала у нашому суспільстві з давніх-давен. У часи комуно-більшовицької централізації ці навички самоорганізації старанно викорінювалися владою, оскільки суперечили командно-адміністративному способу управління, проте сьогодні вони почали відновлюватися, коли тиск держави суттєво зменшився, бо виявив свою неефективність, та невідповідність природі людських взаємин.

Проте, якщо дитину не вчити писати, читати та рахувати, вона ніколи не стане повноправним громадянином і членом суспільства. Це всім очевидно, і не викликає заперечень. Сучасна практика поширення інформації та спосіб залучення громадян до управління державою показують, що без належної освіти – демократичної освіти, без вдумливого обговорення громадянами своїх проблем, з'ясування всіх можливих «за» і «проти», неможливо ухвалити кваліфіковане рішення, яке водночас було б прийнятним для переважної більшості громадян як власне рішення, а не нав'язане ким-небудь збоку, наприклад, владою.

7.4. Як проводити дорадчі наради громадян

Існує багато способів привернути увагу громадян, до якогось явища, ситуації проблеми інформувати їх про суть та дізнаватися їхню думку, також є чимало способів прийняття колективних рішень. Найпоширеніші це – голосування або переговори із зацікавленими сторонами. Громадські обговорення чи то наради, можуть бути результативними для розв'язання проблем, які так чи інакше стосуються всієї громади і потребують участі, якщо не всіх, то принаймні переважної більшості зацікавлених громадян.

У сьогоднішньому світі громадяни мають надзвичайно незначний вплив на політичне життя. Вони легко можуть бути як відсторонені від політики, так і самоусунутися. Це загальна проблема демократії, а її легітимність залежить від активної участі громадян.

Навіть якщо громадяни виявляють бажання впливати на громадське життя, то їм досить важко колективно приймати рішення. У більшості випадків вони діють поспіхом та переважно

у власних інтересах, не замислюючись над ширшим контекстом, та майбутніми далекосяжними результатами. Навіть якщо громадяни приймають рішення колективно, їм важко просуватися до спільної мети, бо часто вони не вміють і не знають як справді злагоджено працювати разом у громадській сфері.

Сучасні дослідження свідчать, якщо виникають проблеми, які є вкрай важливими для громадян, то вони злагоджено працюють разом над пошуком їх розв'язання. Розмірковуючи, над подоланням проблеми, люди з'ясовують, як узгодити розбіжності, а узгодивши приймають оптимальні, на їх думку, рішення. У такий спосіб вони по суті утверджують себе як громадяни.

Отже, *важливим інструментом творення демократії є (на)рада громадян, чи дорадча нарада. Нарада громадян* це – вдумливе і багатовимірне обговорення проблеми, уважний і обережний пошук варіантів її розв'язання. Якщо проблема є справді суспільно важливою, вона спонукає громадян шукати і приймати рішення, а потім брати участь у його виконанні. Водночас, коли громадяни починають радитися щодо важливих для себе питань, вони виявляють здатність не лише спільно приймати рішення, але і діяти разом, переборюючи розбіжності у поглядах, долаючи об'єктивні організаційні труднощі.

Люди можуть радитися за різних обставин – удома, на вулиці, на стихійних мітингах чи форумах. І це – природно. Такі *(на)ради* не передбачають спеціального ведучого чи керівника або створення якоїсь окремої групи чи інституції, чи якогось посередника. Проте дуже часто зробити вибір не так легко: потрібен певний час, знання про предмет обговорення і відповідні навички вести обговорення. Тому створені заздалегідь допоміжні матеріали можуть полегшити організацію і проведення таких дорадчих нарад громадян. Наприклад, у США різні групи зацікавлених громадян, активісти, національні та місцеві недержавні організації, допомагають громадянам створювати допоміжні матеріали, які мають сприяти їх об'єднанню у групи і радитися, щоб знайти рішення складних суспільних проблем.

Пропонуємо схему, яка має допомогти створити спеціальний посібник для організації та проведення різних нарад громадян. Він універсальний і може бути використаний незалежно

від суті проблеми, її складності, чи можливості негайного вирішення.

Дорадчі наради скликаються за різних обставин. Їх перебіг та наслідки залежать від учасників. Деякі громади скликають наради, аби визначити спосіб розв'язання певних місцевих проблем. Інші їх скликають, аби дати людям можливість обговорити важливі загальнонаціональні проблеми та подумати, що вони особисто, чи разом з іншими громадянами можуть зробити, щоб їх позбутися. З результатами такої наради мають бути ознайомлені усі члени громади, або учасники загальної наради мають їх обговорити із громадськістю на менших майданчиках. Метою такого ознайомлення є якнайширше залучення громадян до свідомих участі у розв'язанні проблеми.

Пропоновані далі міркування мають допомогти організувати та проводити такі наради громадян. Цей інструментарій доступний кожному, він спонукає приймати рішення ретельно, шукати та знаходити недоліки у власних міркуваннях, допомагає знайти шлях до оптимального вирішення проблеми.

7.5. З'ясування і визначення проблем мовою, зрозумілою громадянам

Коли ми з'ясовуємо і визначаємо проблему мовою, зрозумілою громадянам, то можемо визначити її суть, щоб обговорити (з'ясування) ті особливості, які виокремлюють її з-посеред інших проблем (визначення).

Громадяни виявляють більше активності як в обговоренні, так і у вирішенні проблеми, якщо вони бачать, що їхні проблеми помічені та розв'язуються. У такому разі вони вважають, що мають реальний вплив на власне майбутнє. Тому проблема має бути не лише дуже важливою для людей, її суть має бути чітко і зрозуміло сформульована.

Громадські активісти, небайдужі громадяни чи організації, які спонукатимуть громадськість до участі у дорадчій нараді, повинні зрозуміло представити проблему учасникам, запропонувати шляхи її розв'язання та позначити труднощі, які, вірогідно, доведеться переборювати. Вони повинні пояснити проблему зрозумілою усім мовою.

Чотири головні питання, відповіді на які допоможуть успішно провести громадську нараду:

Що вас турбує у цій проблемі?

Що, на вашу думку слід зробити, щоб її вирішити?

Які недоліки при розв'язанні проблеми були б для вас прийнятними?

На які компроміси ви змогли б погодитися при розв'язанні проблеми?

Маючи відповіді на ці запитання, можна скласти схему, яка дасть змогу зрозуміти недоліки найпоширеніших пропозицій розв'язання проблеми, та з'ясувати переваги можливих альтернатив. *Зрозуміти проблему та знайти виважене рішення, аби її подолати – ось головна мета нарад.*

Розв'язання проблем – це практика, це як гра на музичному інструменті, керування автомобілем, приготування їжі чи заняття спортом. Найкращий спосіб удосконалення будь-якого уміння та підтримки майстерності – практика. Чим більше люди працюють над розв'язанням життєвих проблем, тим краще вони виокремлюють їх основні, спірні чи суперечливі елементи, тим вправніше знаходять компроміси. Отож, загальні підходи, як допомогти людям результативно порадитись, як розв'язувати спільні проблеми можна систематизувати таким чином як викладено далі.

7.6. Способи розв'язання окреслених проблем

Для успішної організації наради громадян важливою є попередня робота з визначення суті проблеми та усвідомлення що її розв'язання потребуватиме детального попереднього аналізу, часу і людських ресурсів. Перший крок на цьому шляху – створити невеликий посібник, яким користуватимуться різні люди під час громадських нарад. Однак розробка різних допоміжних матеріалів для проведення громадських нарад та написання посібника – лише початок справи.

У якісно розробленому посібнику має бути достатньо фактологічного матеріалу і даних, щоб громадяни, незалежно від обставин, могли провести обговорення, володіючи достатньою інформацією для продуктивної співпраці. Мета цих матеріалів,

уміщених у посібнику, – навчити громадян бачити проблему та наявні конфлікти інтересів чи суперечності, що можуть виникнути під час її розв’язання, як діяти разом і знаходити розв’язання проблеми.

Незалежно від обсягу, посібник для наради зазвичай має містити п’ять складових:

- **Визначення, що вказує на суть проблеми.** Визначення має передавати думку, що саме становить проблему, яку необхідно вирішити та якою далі не можна нехтувати. Ідеальним визначенням, яке влучно описує суть проблеми в галузі охорони здоров’я може, наприклад, бути: «Висока вартість якісного медичного обслуговування»

- **Вступ, у якому розкривається проблема та пояснюється чому необхідно її розв’язувати.** У вступі важливо обґрунтувати нагальність вирішення проблеми та, водночас, утриматись від висвітлення доцільності того чи іншого способу її розв’язання.

- **Описи можливого способу розв’язання проблеми.** Кожен спосіб зумовлений конкретним розумінням порушеної проблеми. Для її розв’язання необхідно переконливо аргументувати кожен із запропонованих способів. Саме під час дискусії кожен із способів має бути якісно обґрунтований. Розв’язання проблеми може здійснюватися поетапно.

- **Перший етап – це перелік дій** відповідно до обраного способу, та коло його виконавців – уряд, поліція, школи, громади та ін. Достатньо запропонувати чотири – п’ять дій, щоб учасники наради зрозуміли, що вони мають зробити для розробки послідовних кроків розв’язання проблеми.

- **Другий етап – приклади можливих перешкод**, які можуть виникнути під час кожної дії, та пошук компромісів. Одні громадяни вважатимуть певні перешкоди переборними, інші – ні або такими, що потребуватимуть додаткових зусиль. Але саме у обговоренні можливих наслідків певних дій під час розв’язання проблеми і полягає суть наради.

Головне – приймати усвідомлені рішення.

Оскільки більшість учасників наради прочитають посібник уже під час обговорення, варто подавати інформацію графічно і в таблицях, це значно спростить її сприйняття. Крім того, різні

способи розв’язання проблеми доцільно розміщувати у вигляді таблиці. Це дасть можливість учасникам наради порівнювати обговорювані дані.

7.7. Організаційна група

Під час написання посібників для практичного розв’язання проблем не варто залучати багато учасників. Кращі посібники пише невелика група.

Розробка такого посібника не проста справа. Насамперед необхідно досконало вивчити інтереси громади та важливі для громадян аспекти проблеми. Саме це допоможе знайти способи її розв’язання. Водночас доцільно означити різні погляди, аби посібник був корисним якомога більшій кількості громадян.

Організаційна група має складатися з людей, які виконуватимуть різні функції:

- хтось повинен бути здатним всебічно дослідити і представити суть проблеми;
- хтось має писати зрозуміло, аргументовано та неупереджено;
- хтось має бути добре обізнаний з громадською думкою, її особливостями та обмеженнями;
- хтось має бути безпосередньо пов’язаний із повсякденним життям громади;
- хтось повинен мати досвід у плануванні та проведенні громадських нарад.

Організаційна група розробляє план разом, аналізує результати опитувань чи тестів та складає проекти. Найкраще таку роботу виконувати, зустрівшись особисто, але можлива робота і по телефону, і за допомогою Інтернету. Звісно, інколи видається зручнішим спілкуватися за допомогою електронної пошти, щоб зекономити час. Та це може лише зашкодити. Адже жива дискусія допомагає краще заглибитися у проблему, породжує оригінальні ідеї, які несамохіть виникають під час дискусії. Тому особисте спілкування є дуже важливим, адже воно створює відповідну атмосферу, сприятливу для спільного генерування нових думок.

Якщо ж така група попередньо не була створена, або вона мала недостатньо часу для обговорення нових ідей чи проведення досліджень, то швидше за все час буде згаяно – адже створений без належного обґрунтування посібіник не зможе стимулювати обговорення. Варто пам'ятати, що лише достатня кількість учасників креативної групи є гарантією того, що нічого не лишиться поза увагою, усі можливі шляхи розвитку подій буде враховано, а результати будуть задовільні.

7.8. Тема громадської наради

Громадські наради корисні, коли потрібно розв'язати спільну проблему і дати відповідь на загальне питання: *що робити?*

Варто пам'ятати, що деякі проблеми надаються для розв'язання окремою громадою, а деякі – ні.

Наприклад, більшість проблем, з якими громадяни мають до діла є суто технічними: як краще вивозити і утилізувати сміття? Як прибрати сніг найбільш ефективно? Якої ширини має бути міст? та ін. Такі питання краще адресувати фахівцям і експертам. Вони напевно знають, як краще розв'язати проблему, а вже відповідні владні чинники втілять їхню пропозицію у життя.

Інші проблеми є суто освітніми. Деякі люди не знають, що не можна у певних місця паркуватися у сніжну погоду, бо це перешкоджатиме прибиранню вулиць, а інші не знають, що мають право на субсидії у зв'язку зі своїм скрутним матеріальним становищем, тож і живуть без речей першої необхідності. Але такі проблеми можна легко розв'язати – варто лише донести інформацію про це до тих, хто її потребує. Такі проблеми також не є предметом обговорення та вирішення громадою.

А от проблеми, які потребують громадського втручання та спільних громадських дій – це постійні проблеми. Такими є бідність, злочинність, охорона здоров'я, корупція тощо. Це проблеми, що стосуються однаково як усієї громади, так і кожного окремого громадянина.

Такі проблеми неможливо розв'язати однозначно, адже будь-яке рішення матиме недоліки та когось не влаштовуватиме, бо зачіпатиме чийсь інтереси. Але ці проблеми також не можуть

розв'язати лише експерти чи політики – усі громадяни, які мають право голосу повинні брати участь у їх обговоренні і розв'язанні. Якщо правильно визначити проблеми, які можна вирішувати громадою, то значно простіше узгодити тему обговорення.

Доречним прикладом проблеми, що не має однозначного легкого розв'язання є, наприклад, корупція в Україні. Адже у суспільстві немає згоди навіть щодо причин її виникнення – чи це державні службовці винні, що мають низькі зарплати, чи це громадяни, які хочуть в обхід закону вирішити свої проблеми? А може причина взагалі інша. Так само немає єдиної думки стосовно того, чи наблизить нас до розв'язання проблеми ув'язнення, чи звільнення з роботи усіх потенційних корупціонерів? А можливо розв'язанням є просвітницька діяльність? Кожне прийняте рішення має свої недоліки. Наприклад, можна підвищити зарплати державним чиновникам, але ціною подальшого зменшення доходів інших громадян, що отримують ці доходи з бюджету. І, звісно, ж кожне з рішень потребуватиме участі усіх зацікавлених сторін – тільки уряд, або тільки громадяни не зможуть втілити його в життя.

Нам потрібно навчитися шукати і знаходити різні способи вирішення кожної проблеми. Адже змінюватимуться часи, а отже, змінюватиметься громадська думка, потреби громадян та поступки, на які вони готові піти заради розв'язання проблеми. При соціалізмі усі отримували однаково низькі зарплати. Сьогодні громадяни України навряд чи будуть задоволені таким вирішенням проблеми корупції.

Корупція не освітня проблема, а політична. Громадяни повинні разом шукати її вирішення, щоб дійти оптимальної згоди. Але треба розуміти, що подібні проблеми, які не мають остаточного розв'язання, будуть з'являтися час від часу, і не тому, що громадяни знайшли хибне рішення, а тому, що постійно змінюються обставини життя.

Проблему краще вирішувати громадою, коли:

- вона стосується усієї громади;
- треба конче прийняти рішення;
- не сформульовано чіткого визначення;

- немає згоди щодо причин її виникнення або ж причини не зрозумілі;
- немає єдиного «правильного» розв'язання, але рішення необхідно ухвалити;
- будь-яке з рішень матиме певні негативні наслідки, потребуватиме компромісів, певних поступок;
- вона нерозв'язна, постійна, проте потребує, принаймні, пом'якшення;
- вирішення складне з морального погляду;
- для вирішення потрібно залучити кількох учасників (громадські об'єднання, окремі особи, уряд та ін.)

Пам'ятаючи про усі ці умови, на ранніх етапах створення посібника організаційній групі найкраще зосередитись на основних питаннях, як, наприклад, «корупція», «бідність», «злочинність», «вартість та якість медичного обслуговування» тощо. Цього вистачить. Початкова тема буде відправною точкою. Дослідження та обговорення проблеми врешті виокремлять загальне і часткове у проблемі.

Попередні дослідження

Для багатьох учасників організаційної групи, які розробляють допоміжні матеріали для нарад, дослідження проблеми видається неосязною працею. Адже для розв'язання переважної більшості проблем потрібно врахувати багато обставин і чинників. Їх надзвичайно складно вмістити на обмеженій кількості сторінок. Головне, пам'ятати мету створення цих матеріалів, а саме: допомагати громадянам зорієнтуватися під час наради. Ці матеріали не повинні містити вичерпні, занадто детальні відомості з порушеної теми, вони мають надавати лише необхідну інформацію – стратегічно важливі факти, аби громадяни могли самостійно обговорювати і вирішувати.

Більшість зібраних фактів, думок і спостережень не потраплять до остаточного документа у найдрібніших деталях. Але не варто розглядати роботу з їх накопичення як згаяний час. Адже невикористані дані нададуть упевненості під час написання посібника, допоможуть якісніше його оформити і вибрати найсуттєвіше, що увійде до його остаточного варіанту.

Більшість посібників, створених для проведення нарад починається з простого переліку фактів. Авторам посібника, які мають завдання дослідити певну проблему, потрібно зібрати стратегічно важливі факти. Різні організаційні групи вирішують, кому добирати факти по-різному: одні ділять цей обов'язок порівну, інші – віддають цю роботу найбільш охочим або досвідченим.

Аналіз фактів має містити:

• огляд громадської думки з приводу зазначеної проблеми (можуть бути корисними дослідження, наприклад, Інституту соціології та інших дослідницьких організацій);

- важливу сучасну інформацію;
- вагомі історичні відомості;
- думку експертів (якщо це доречно);
- обґрунтування способів розв'язання проблеми та подолання конфліктних ситуацій, що можуть виникнути;
- блоги, колонки редакторів, газетні статті тощо.

Під час упорядкування та обробки даних варто використовувати графіки й таблиці: вони допоможуть представити інформацію наочно. Також доцільно урізноманітнити виклад матеріалу доречними цитатами, висловлюваннями чи короткими історіями: так інформація легше сприйматиметься. Адже мета нашої роботи – зрозуміти суттєві факти, пов'язані з проблемою, а також, з'ясувати як ставилися до неї у минулому. Зібрана інформація має допомогти громадянам прийняти зважене рішення про кроки, які мають бути першими.

Наприклад, у дослідженні для посібника з розв'язання проблеми національного боргу є один стратегічно важливий факт, який ілюструє її обсяг. Пропонується, наприклад, ліквідація певних урядових відомств. Деякі ідеї виглядають привабливо доки ми не зрозуміємо масштабу проблеми. Ось, наприклад, така інформація: «Навіть якщо цілком розформувати міністерства освіти, енергетики, сільського господарства, транспорту, охорони здоров'я та соціальної служби, будівництва та економічного розвитку, то можна зекономити не більше 2 мільярдів гривень, але щорічний дефіцит сягає близько 0.5 трильйона гривень». Громадяни повинні знати цей факт, щоб розуміти, як

влада намагається погасити борг. Водночас, дрібніші деталі (такі як, наприклад, чисельність кожного підрозділу чи відомства) не є суттєвими. Цю інформацію буде доречно підсилити за допомогою секторної діаграми, на ній буде добре видно наскільки незначним є сектор, витрати на який пропонується скоротити.

7.8. З'ясування громадської думки

Для того, щоб матеріали допомогли громадянам провести результативну раду, вони мають містити відомості, зрозумілі для них. Більшість складних питань, як правило, описано політиками і технічними експертами за допомогою складних мовних конструкцій. Тому громадянам переважно не зрозумілі ці пояснення, тим більше, що у цих поясненнях часто не враховуються їхня точка зору та не відображено їх стурбованість проблемою. Крім того, треба взяти до уваги, що у суспільстві, як правило, не буває однієї точки зору, а існує декілька одночасно. Проте важливо сприймати усі погляди об'єктивно та ставитися до них серйозно. Є чимало способів дізнатися громадську думку, проте всі вони передбачають діалог з громадянами.

Складність подолання розбіжностей між уявленнями громадян та думкою експертів про одні й ті ж проблеми важко визначити, поки не пересвідчишся в цьому особисто. Водночас, стати на бік певної експертної оцінки легко, адже саме вони зазвичай обговорюються під час публічних дискусій. Лише неупереджено поговоривши з громадянами, не експертами, можна зрозуміти, наскільки точки зору громадян можуть бути відмінними. Чимало організаційних груп ухиляються від такої роботи, бо вона потребує певних навичок і кваліфікації. Тим часом без такого дослідження посібник може виявитися неефективним.

Є різні способи дізнатися громадську думку, але найбільш ефективним є безпосереднє спілкування з громадянами. Це може бути опитування на вулиці чи по телефону, або проведення фокус-груп. Їх часто організовують не професіонали, які опитують громадян в умовах, за яких одержані дані легко корегуються. Лише справжні фахівці здатні кваліфіковано проводити фокус-групи та вірогідно розшифрувати матеріали, зібрані під час таких досліджень.

Водночас дослідження можна проводити і у більш невимушених умовах, коли члени організаційної групи особисто опитують друзів, знайомих, сусідів, колег та ін. Оптимальне число опитаних на кожного члена такої групи – 10–15 осіб. Різні, неформальні розмови у групі також дають хороші результати. Такі «посиденьки» для збору громадської думки можуть бути кориснішими, аніж індивідуальні опитування, адже учасники слухають, що кажуть інші та висловлюють власні думки, реагуючи на сказане іншими.

Під час такої розмови членам організаційної групи важливо питати у громадян:

- коли ви думаєте про цю проблему, який аспект вас особисто турбує найбільше?

- що кажуть з цього приводу ваші родичі, друзі, інші добре знайомі вам люди?

Члени групи мають записувати відповіді опитуваних, бажано робити це дослівно, зберігаючи усі вирази та особливості мовлення.

Звертаємо увагу, на той факт, що на цьому етапі члени організаційної групи ще не працюють з конкретною проблемою. Власне, вони вже можуть визначити орієнтовне коло питань, які потребуватимуть спільної наради її учасників, але конкретне визначення проблеми відбудеться лише за результатами аналізу опитувань. Можливим є використання робочої назви для зручності, але, як правило, опісля збору та обробки даних назва корегується.

Наприклад, група вирішує опитати людей про те, що вони думають з приводу реформ у сучасній системі освіти. Тоді учасники цієї групи можуть розробляти матеріали, для проведення громадських нарад дещо звузивши тему: «Як забезпечити молоді рівні шанси на успіх у навчання?». Але досвід показує, що на цьому етапі громадяни дадуть більше змістовної інформації, якщо тема буде ширшою.

По завершенні усіх інтерв'ю організаційна група має зустрітись, обговорити результати своїх досліджень та порівняти їх із власними попередніми (уявними) даними. Під час обговорення слід говорити чітко, спиратися на висловлювання опитуваних. Говорити треба по черзі, а хтось із учасників наради має фіксувати

висловлене. Також треба ретельно оформити результати опитування за одним зразком, аби усі їх бачили і могли порівняти.

Члени організаційної групи також мають взяти участь у дослідженні, відповісти на ті ж питання, що вони ставили громадянам, висловити свої думки з приводу проблеми, яку буде винесено на обговорення. Опитування має тривати, поки дослідник не переконається, що респондент висловився до кінця. Образно кажучи, дуже важливо розтягати сітку якнайширше, навіть якщо здається, що водойма порожня.

Дотримуючись цієї методи, легше зібрати різні думки і від громадян, і від групи дослідників. Адже необхідно обмірковувати думки різних людей. Однак не завжди можна зробити вибірку, яка вас задовольнятиме. Тому після того, як ваш співрозмовник висловив свої думки, спитайте його що, на його думку, відповіли б його знайомі – представники інших груп населення: літні люди, мігранти, молодь та ін.

Систематизація думок, висловлених громадянами

Наступний крок у дослідженні громадської думки є, мабуть, найважчим і найбільш відповідальним. Усі зібрані відомості, дані та думки громадян, треба опрацювати, систематизувати. Схожі думки треба об'єднувати у групи. Саме на цьому етапі на решті починає вимальовуватись проблема і формулюється тема для обговорення.

Після об'єднання у тематичні групи висловлених думок із зібраного розмаїття треба виокремити кілька головних – для обговорення. Для цього варто обрати 3–5 найчастіше згадуваних. Їх не повинно бути багато, але достатньо, аби проаналізувати найбільш поширені погляди громадян. До обговорення також треба включити альтернативні та маргінальні погляди.

Цю роботу доцільно провести під час окремої зустрічі після завершення опитувань. Це вже зовсім інший вид діяльності, тому потрібен час, щоб учасники могли зосередитися, обмірковувати зібрані матеріали, впорядковуючи їх.

На етапі збирання та систематизації матеріалів доцільно ставити собі прості запитання. До кожної взятої до уваги думки варто поставити запитання:

- На чому важливого та цінному ґрунтується ця думка?
- Що саме турбувало автора цих слів?

Такі питання допоможуть виявити групи думок, об'єднані спільними цінностями: колективним бажанням безпеки, прагненням справедливого ставлення, особистої свободи тощо.

Цінності

У міру формування громадянського суспільства з'явилися цінності, важливі для його виживання. Їх подальше осмислення посприяло консолідації суспільства і додало людям сенсу триматися разом. Наприклад, якщо моя безпека не зростає завдяки перебуванню у групі, то немає сенсу належати до неї. Почуття безпеки є однаково важливим для переважної більшості людей.

Відповідно там, де немає суспільства, немає і підстав говорити про існування цінностей. Адже самі по собі речі чи події поза їх зв'язком з людиною, з життям соціуму не мають цінності. Отже, цінності завжди є людськими цінностями і вони є соціальними.

Соціальні цінності є похідними від сутнісно важливих людських вчинків. Наприклад, для усіх важливо, коли вчинки інших людей цілком відповідають їхнім словам. Цінність, яка з'являється у такому випадку – чесність. У взаємодії між людьми вчинки осмислюються переважно на елементарному, та конкретному рівні, а потім здобувають більш абстрактні означення вже як цінності (наприклад, чесність, справедливість, порядність тощо).

У запропонованій системі проведення обговорення під час нарад громадян усе має бути зосереджено на проблемах важливих для всіх. Тільки з'ясувавши, що турбує людей, можна дізнатись, як вони живуть та які труднощі переборюють. Дізнавшись, що викликало людські переживання, почувши відповідь на питання, що є важливим, можна зрозуміти, який шлях розв'язання проблеми необхідно обрати.

Перелік потреб найважливіших для кожної людини:

- власна безпека;
- безпека своєї групи;
- свобода дії;
- справедливе ставлення до неї;

- порядок (закон) у групі;
- впевненість у майбутньому;
- опіка слабших.

Однак простого способу забезпечити всі ці потреби немає. І їх забезпечення не може відбуватися самотпливом. Передусім необхідно, щоб у людей з'явилися судження та їх осмислення. Адже тільки поміркувавши, людина зможе об'єднати на перший погляд різні думки. Оскільки, обробляючи зібрані дані легко помилитися, саме на цьому етапі серед членів креативної групи може виникнути чи не найбільше суперечок.

Але вміння вирізняти те, що важливо для людей, що об'єднує їхні тривоги, є основою роботи з вивчення проблеми. Завжди необхідно пам'ятати, що жоден спосіб, обраний для розв'язання проблеми, не є ідеальним, бо не може задовольняти всіх. Тому, як правило, лише під час практичної роботи над вирішенням проблеми можна зрозуміти, що насправді важливо зробити, щоб людям стало легше її вирішувати, як треба поєднувати різні думки. Адже навіть для найдосвідченіших учасників наради кожна нова проблема – це новий виклик.

Наприклад, під час опитувань та обговорень з приводу безробіття та необхідності збільшення кількості робочих місць, громадяни висловили думки, які ми пропонуємо об'єднати у окремі тематичні групи:

Зміни в економіці:

- скорочення виробництва;
- масові звільнення;
- мала кількість робочих місць;
- глобалізація – перенесення виробництва;
- більше робити з меншими затратами;
- однакова платня / рівні умови праці – що є більш нечесно?
- Як влаштуватися на роботу:
- наскільки важлива освіта;
- освіта чи навички;
- система правового захисту працівників;
- перекваліфікація;

Зміна поколінь та культури:

- навчальні заклади;
- старших викладачів заміняють молодшими;
- технології;
- старші не пристосовані вчити молодих;
- покладатися на випадок;
- як ми ставимося один до одного;
- конкуренція між молодими й старшими;

Технології:

- доступ до матеріалів;
- конкурентоспроможність;
- навички;
- продуктивність;
- витіснення певних галузей / навичок;
- ізолюваність працівників;
- зникнення виробництва / робочих місць;
- більше виробництво з меншими витратами;

Роботодавці менш поблажливі:

- людей звільняють;
- непостійні працівники;
- зниження заробітної плати – тиск;

Невизначеність:

- ризик;
- чи приймуть мене на роботу;
- чи втримаюсь на роботі;
- лояльність компанії;
- не вигідно працювати;
- робота за контрактом;
- тимчасова робота;

- «триматися разом»;
- неспроможність працювати;
- рівність праці;

Повага до праці:

- робота за контрактом;
- будь-яка робота є нормальною;
- моя робота визначає мене;
- фахівець / підмайстер;
- що таке якість праці;

Дискримінація / несправедливі розмежування:

- відсутні обмеження щодо роботи;
- працювати повинні всі;
- закриті групи (наприклад, уряд);
- неспроможність;

Підприємництво:

- інновації;
- вертикальна мобільність;
- «завжди є можливості»;
- більше з меншими витратами;
- відродження економіки;

Стійкість:

- нова економіка;
- гнучкість та здатність до переорієнтації.

Отже, можна окреслити основні групи проблем, що викликають занепокоєння громадян:

- зміни в економіці / складна економіка;
- як отримати роботу;
- проблема поколінь та культур;
- проблема технологізації;
- байдужість до працівників;

- невизначеність;
- дискримінація.

У результаті проведеного тематичного обговорення та опитування громадян виявлено вісім груп основних тем. Таку кількість неможливо обговорити під час однієї наради. Отже, для подальшого обговорення виокремлені групи варто варто переосмислити і об'єднати у нові. Наша мета виділити 3–4 групи проблем, над вирішенням яких можна буде продуктивно працювати. Щоб зменшити кількість груп варто почати з відповідей на такі питання: *чи є якась група питань підгрупою іншої? Які групи можна об'єднати? Що є смисловим стрижнем цієї групи?*

Наприклад, група «працедавці мало турбуються про працівників» може бути поєднана з групою «невизначеність». Відмова працедавців турбуватися про працівників (відмова гарантувати надання і збереження роботи) є одним з чинників зростання невизначеності. Наступним кроком може бути об'єднання груп «невизначеність» та «зміни в економіці / складна економіка».

Переосмисливши і обговоривши дані, одержимо такі загальні тези:

1. Все настільки змінилось, що ми не маємо змоги нічого вдіяти, коли щось відбувається не так, як ми сподівалися.
2. Люди надто вразливі в умовах скорочення робочих місць.
3. Деякі люди (певні групи людей) не готові як належно почати працювати чи змінити роботу.

Таким чином, вже на цьому етапі, організаційна група може ідентифікувати проблему. Тому її учасникам варто запитати у себе: *яка проблема є найбільш згадуваною під час розмов з громадянами?* Відповідь на це запитання може відрізнятись від тієї, яку ми, учасники організаційної групи, сформулювали для себе перед початком дослідженням. У випадку, коли обговорюється безробіття, постановка проблеми могла бути, наприклад, такою: *Як вирішувати труднощі з робочими місцями, коли і економіка, і система працевлаштування докорінно змінилися?*

Отже, визначаючи проблему, важливо намагатися якомога повніше з'ясувати й описати усі чинники, що спричинили її виникнення.

Опис способів вирішення проблеми

Робота організаційної групи має засвідчити, що у посібнику відображено думки громадян та їхні турботи. Її завдання – сформулювати та висвітлити основні проблеми так, щоб стало зрозуміло, як їх вирішувати. Тому на цьому етапі робота виконана лише частково, адже, з'ясувавши суть проблеми, необхідно знайти шляхи їх вирішення.

Пригадаймо чотири ключових питання для формулювання проблеми:

- Що вас турбує у цій проблемі?
- Що, на вашу думку слід зробити, щоб її вирішити?
- Які недоліки при розв'язанні проблеми були б для вас прийнятними?
- На які компроміси ви змогли б погодитися при розв'язанні проблеми?

До цього моменту організаційна група, проводячи дослідження, намагалася дати відповідь на перше питання з наведеного переліку. Після того, як проблему було сформульовано, організаційна група може розпочати пошуки відповіді на друге і третє питання. Крім того треба також відповісти на такі запитання:

- *Що можна зробити?*
- *Хто це робитиме?*
- *Які можуть бути наслідки?*

Організаційній групі також треба мати на увазі, що під час обговорення варто уникати використання «аргументів проти» якогось способу вирішення проблеми. Необхідно передусім зосередитися на з'ясуванні усіх наслідків, недоліків та пошуку компромісів, на які доведеться погодитися, розв'язуючи проблему запропонованим способом. При цьому всі учасники наради повинні усвідомлювати, що недоліки має і їхня власна пропозиція.

Розв'язати проблему можна кількома способами. Але тільки досягнувши усі наслідки, зрозумівши усі недоліки та компроміси, на які доведеться піти на кожному кроці, що веде до розв'язання проблеми, можна буде вирішувати з якими саме недоліками можна змиритись, до яких наслідків ми готові, які компроміси прийнятні, а які ні, і, відповідно, який спосіб розв'язання проблеми доцільно обрати.

Звучить не просто, але насправді ще складніше обрати дієвий спосіб вирішення проблеми і передбачити усі можливі наслідки. Щоб розробити оптимальний спосіб вирішенні проблеми, потрібні неабиякі здібності.

Питання, які організаційна група має поставити собі, розробляючи план своїх дій та передбачаючи їх наслідки:

- Чи є обрана дія зрозумілою для усіх громадян?
- Які будуть її наслідки для розв'язання проблеми?
- Чи допоможе ця дія вирішити основну проблему?
- У чому полягають недоліки дії?
- Чи можна вважати обраний спосіб вирішення проблеми вдалим, незважаючи на його недоліки?

Результатом такої роботи має бути план проекту чи проектна структура: короткий (два-три абзаци) виклад проблеми і три-чотири способи її подолання (кожен у кількох реченнях). Остаточний варіант краще записувати разом у групі. Можна також призначити когось одного для запису того, що було вирішено у групі. Ця робота потребує неабиякої ретельності. Учасникам організаційної групи варто приділити увагу не лише структурі викладу своїх думок, але грамотному їх вираженню.

Необхідно весь час мати на увазі такі питання: чи можливо скористатися тими варіантами, які було визначено? Чи правильно ми все зрозуміли? Чи об'єктивно представлені всі способи? Чи справді наслідки будуть такими, як нам уявляється? Такі проблемні запитання (а деякі з них можуть спонукати групу продовжити вивчення проблеми) позитивно впливають на кінцевий результат?

Такий план чи структура проекту не обов'язково має бути представлена у вигляді таблиці чи переліку пунктів. Однак у деяких випадках саме такий їх вигляд може полегшити сприйняття інформації. Головне, щоб дослідження було повним. Проте, якщо результати роботи будуть розміщені у вигляді таблиці, це може полегшити розуміння загальної структури проблеми.

7.9. Перевірка плану проекту організації громадського обговорення

Після завершення роботи над планом, доцільно провести його перевірку. Майже завжди після перевірки плану з'ясовується, що його треба доопрацювати. Але це з'ясовується тільки під час реальних обговорювань. Тому доцільно провести кілька нарад з 12–20 учасниками, на які, якщо можливо, варто запросити кількох членів організаційної групи для незалежного спостереження. Працювати на такому зібранні варто так, наче робота над планом вже цілком завершена. Організатори мають представити тему та обговорити з учасниками кожен спосіб розв'язання проблеми. Наприкінці головуючому під час засідання варто з'ясувати думку учасників наради стосовно перебігу обговорення, але більше про дієвість плану можна дізнатись, провадячи ретельне спостереження за процесом обговорення.

Треба додатково звернути увагу на ті моменти, де люди плутатимуться у висловлюваннях, або відчуватиметься, що вони чогось не розуміють. Також варто ретельніше розглянути альтернативні способи вирішення проблеми, які планується запропонувати під час обговорення. Важливим показником того, що план скомпоновано вдало, буде обрання учасниками якогось одного варіанта. Однак це також може означати, що інші варіанти не надто добре аргументовані, а тому не видаються переконливими.

Крім того, варто поцікавитись в учасників чи не склалося у них враження, що план дещо однобокий, що якийсь зі способів вирішення штучно уявляється «правильним», а інші «хибними».

Після таких обговорень організаційна група повинна зустрітись знову, бажано з головуючим майбутньої дорадчої наради (якщо той не є членом групи) для того, щоб внести відповідні корективи до плану та врахувати досвід такого попереднього обговорення. Після таких обговорень треба бути готовим до внесення істотних змін до плану.

Основні питання для перевірки плану проведення наради:

- Чи враховані усі важливі для людей аспекти при визначенні способів вирішення проблем?

- Чи не ґрунтується прийняття рішень переважно на емоційному ставленні до проблеми?

- Чи зрозумілий взаємозв'язок між недоліками й перевагами кожного варіанта?

- Чи зрозуміла різниця між варіантами розв'язання проблеми?

- Чи недоліки кожної дії описані з огляду на проблеми, що є важливішими для людей, чи вони є суб'єктивними аргументами?

- Чи є громадськість активним учасником розв'язання проблеми?

- Чи задіяні лише уряд та інші державні інститути?

- Чи представлені у плані різні точки зору?

Чи представлений кожен спосіб подолання проблеми однаково добре?

- Чи всі можливі наслідки представлені однаково чесно?

- Чи усі висловлені недоліки варіантів є реальними недоліками, чи може це просто аргументи на підтримку іншого варіанта?

- Чи спонукає план обговорення до появи нових поглядів на проблему?

- Чи ґрунтується план на тому, як проблему та її вирішення бачать громадяни чи лише на тому, як її оцінюють урядовці та експерти?

- Чи зможе план спровокувати людей на проблемну дискусію, бо їм доведеться приймати складні рішення, чи натомість вона притлумить порушення гострих питань, і зробить засідання нудним і нецікавим?

7.10. Створення посібника

Після того, як план апробовано та виправлено, можна писати посібник. Якщо план складено добре, то його можна використовувати як основу. Попередні дослідження та складання плану полегшать написання посібника.

При написанні посібника треба врахувати весь наявний матеріал. Примітки рідко бувають корисними, бо вони відволікають. Натомість треба бути впевненим у повноті переліку джерел та у достовірності фактів. Графіки і таблиці допоможуть зробити посібник більш наочним і зрозумілим.

Посібники можуть бути різного обсягу. Часом креативні групи створюють посібники з великою кількістю фактів та скрупульозною деталізацією. А іноді вони лише трохи розширюють план. Це залежить передусім від мети посібника, від того, хто і як буде користуватиметься ним та скільки часу було витрачено на його створення.

Нерідко креативна група надто заглиблюється у те, що важливо для громадян та у їхні переживання, нагромаджує велику кількість інформації. Тому в остаточному варіанті варто викласти лише стратегічно важливі факти, ті, що допоможуть людям під час наради, при обговоренні працювати продуктивно.

Посібник є не просто матеріалом для ознайомлення, він повинен спонукати людей до обговорень та допомагати громадськості під час наради.

7.11. Мова і стиль створюваних посібників

Під час написання таких посібників, важливим є обрання стилю який має бути за чіткістю викладення проблеми і аргументацією швидше науковим стилем, а за ступенем зрозумілості радше публіцистичним. Мова і стиль написання мають відповідати нормам української мови, аргументи – звучати переконливо, проте залишати можливості для сумніву. Посібник має бути переконливим, але не нав'язливим. Мета такого стилю викладу – подати кожен спосіб розв'язання проблеми з найкращого боку, однак, об'єктивно, з усіма позитивами і негативами.

Не варто надто заглиблюватись у деталі. Стильові особливості визначатимуть вміщені доречні висловлювання громадян, цитати чи короткі розповіді. Щоб знайти такі висловлювання, варто ще раз переглянути матеріали, зібрані під час інтерв'ю та обговорень. Використовуючи такі засоби упорядкування та подачі інформації, можна уникнути технічності, сухості і водночас надмірної багатослівності тексту.

Так само варто ретельно добирати слова, аби вони сприяли важливій меті громадських нарад – *люди мають відчувати себе громадянами*. Адже існує чимало мовних зворотів, слів, термінів, які цьому перешкоджають. Наприклад, організатору хочеться назвати людей «виборцями», коли мова йде про політичну сферу, однак таке поняття применшує роль окремого громадянина в суспільстві. Громадяни, натомість, роблять значно більше ніж просто голосують. І хоча немає чітких правил щодо вживання більшості слів, але завжди слід пам'ятати про силу слова і про те, що хибно вжите слово може перешкодити досягненню мети.

7.12. Джерела

Демократія передбачає поляризацію суспільства. Громадські наради заохочують людей разом приймати непрості рішення щодо складних проблем. Учасникам нарад не повинно здаватися, що джерела інформації, якими вони користуються є не надійними. Авторам посібника варто зважати на це, оскільки люди часто схильні вбачати ненадійність, суб'єктивізм та односторонній підхід там, де їх може й не бути.

На практиці це означає, що не варто звертатися за інформацією до приватних організацій, навіть якщо вони вважаються надійними і мають для вас особисто добру репутацію. Адже приватні організації у багатьох викликають підозру. Краще брати довідковий і статистичний матеріал у великих державних установ (наприклад, у Міністерства статистики). Нині у світі поширення ідей набули великого значення Інтернет-блоги, проте багатьом учасникам вони також можуть здаватися не достатньо надійними джерелами інформації. Он-лайн джерела варто добирати особливо ретельно. Щоб підтвердити певну думку, також

слід бути обережним. Варто уникати цитування особистостей, які неоднозначно сприймаються у суспільстві. Наприклад, висловлювання чинного чи попереднього президента можуть сприйматися неоднозначно.

7.13. Замість висновків

Це далеко не єдиний і можливо навіть не найкращий спосіб розробки допоміжних матеріалів для організації і проведення громадських нарад. Однак він, вже понад 30 років у різних варіаціях працює у багатьох європейських країнах, США, Канаді чи Австралії. Не існує всеохопного, єдино правильного способу розв'язання проблеми. Проте той спосіб розв'язання проблеми, що враховує громадську думку, та прагне розкрити недоліки, з якими громадяни матимуть справу на шляху подолання проблеми, швидше за все буде ефективним.

Те, що демократія насправді передбачає плюралізм думок і не дає єдино правильної і офіційно затвердженої картини світу, є психологічним шоком для багатьох громадян поставторитарних країн, які звикли до життя в умовах «єдино правильної» ідеології або релігії. Опинившись перед проблемою вибору «продукту», який не можна швидко визначити на смак, виборець прагне взагалі усунутися від будь-якого вибору, особливо тому, що він звик робити тільки «правильний» вибір.

Крім того, демократи опиняються у подвійній пастці власної плюралістичної методики. Вони не можуть і не хочуть давати цілісний філософський опис подальшого розвитку соціуму, і говорять передусім про цінності. Водночас демократи не пропонують і короткотермінових науково обґрунтованих «подорожніх листів», подібних до тих, які комуністи нав'язували у вигляді планів індустріалізації, колективізації або, коли їх фантазія зовсім вичерпувалася, – «п'ятирічок якості».

Водночас прибічники авторитарного стилю управління жорстко нав'язують свої плани, ідеї і цінності, як єдино правильні, тим самим пропонуючи прості і швидкі вирішення складних проблем суспільного розвитку. Вони не розуміють що, як писала Хана Арендт, у сучасному світі «...сила має вживатися передусім у термінологічному сенсі для означення таких

понять як «сила природи», чи «сила обставин» для того, щоб позначити енергію фізичного чи соціального руху, бо насильство завжди руйнує владу. Хоча спрямувавши на когось рушницю ми легко зможемо домогтися зразкового виконання наших команд. Проте справжня влада ніколи не повстане унаслідок насильства.

Отже, перед сучасними демократіями стоїть важливе завдання знову теоретично опрацювати новий порядок денний для світу, не втрачаючи при цьому плюралізму і відкритості. Тобто вони мають проскочити 21 століття між Сциллою авторитарності і Харибдою безладу.

Як свідчить досвід успішних демократичних країн, це завдання неможливо здійснити без постійного залучення громадян до спільної роботи у громадах, без повсякчасного спільного вдумливого і компетентного обговорення проблем, та їх спільного вирішення.

Щоб виховати свідомих громадян готових повсякчас творити демократію разом, треба навчати їх вдумливо обговорювати і спільно вирішувати проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Адо П.* Що таке антична філософія? – К.: Нов. Акрополь, 2014. – 428 с.
- Бергер П. Л.* Капіталістична революція: П'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи. К.: Вища шк., 1995. – 247 с.
- Гьофе Отфрід.* Демократія в епоху глобалізації. – К.: ППС-2002. 2007. – 207–220 с.
- Дем'янчук О.* Політична освіта. Місток між державою та громадянським суспільством. // Громадянське суспільство: проблеми теорії та практики. – К.: НаУКМА 2008. – С. 69.
- Дьюї Дж.* Демократія і освіта. – Львів: Літопис. 2003. – 294 с.
- Кремень В.Г.* Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – С. 6.
- Маркс К.* Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч. 2-е изд. Т. 8. – М.: Гос.изд-во полит. л-ры.: 1957. – С. 207–208.
- Моска Г.* История политических учений. – М.: «Русайнс». – 2015. – С. 236–247.
- Олсон Менкур,* Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур: пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 88.
- Ничкало Н.Г.* Трансформація професійно-технічної освіти України: монографія / Н.Г. Ничкало. – К.: Пед. думка, 2008. – 200 с.
- Таманага Б.* Верховенство права. Історія, політика, теорія. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 208 с.
- Форд Генрі.* Моє життя та робота: пер. з англ. Уляни Джаман. – К.: Наш Формат, 2016. – 344 с.
- Хайек Фридрих Август фон,* Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. М.: ИРИСЕН, 2006. – 644 с.
- Харрисон Лоуренс,* Евреи, конфуцианцы и протестанты : культурный капитал и конец мультикультурализма: пер. с англ. Ю. Кузнецова. – М. : Мысль, 2014. – С. 48.

Ansell C. K. Pragmatist democracy: Evolutionary learning as public philosophy. – New York: Oxford University Press. – 2011. – P. 9–14.

Arendt Hannah. Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought (New York: Penguin Books, 1977). P. 220–221.

Barberowski Jörg. Der rote Terror. Deutsche Verlags-Anstalt, 2003., S.290.

Bailyn B. The Ideological Origins of the American Revolution. – Belknap Press, 1992. – 416 p.

Bandura A. Social Learning Theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. – 1977. – 247 p.

Berend I. An Economic History of Twentieth-Century Europe. – Cambridge University Press, 2006. – 374 p.

Bethell Tom. The Noblest Triumph: Property and Prosperity Through the Ages, 1999, Palgrave Macmillan, – P. 30.

Bourgin F. The Great Challenge: The Myth of Laissez-Faire in the Early Republic, Harper & Row, 1990. – 246 p.

Boyte H.C. Reinventing Citizenship as Public Work. Citizen-Centered Democracy and the Empowerment Gap. Kettering Foundation. – 2013. – P. 40.

Dewey J. The Public and its Problems. Swallow Press. – 1954. – P. 212.

Eyerman R., Is This America?: Katrina as Cultural Trauma (Katrina Bookshelf). University of Texas Press. – 2015. – 183 p.

Gilbert J. Planning democracy: Agrarian intellectuals and the intended New Deal. – New Haven, CT: Yale University Press. – 2015. – P.142.

Gould J. E. The Chautauqua Movement. State University of New York Press, –1961. – 326 p.

Gustafson S. M. Imagining deliberative democracy in the early American republic. – Chicago: University of Chicago Press. – 2011. – P. 15–29.

Hantington. S. Who Are We? The Challenges to America's National Identity. Simon & Schuster; 2004. – P. 61–62.

Harriger K., McMillan J. Speaking of Politics: Preparing College Students for Democratic Citizenship through Deliberative Dialogue (Dayton, OH: Kettering Foundation Press. – 2007. – 221 p.

Harris Tim. Revolution: The Great Crisis of the British Monarchy, 1685–1720. – Allen Lane, 2006. – 640 p.

Hayek Friedrich. Law, Legislation and Liberty, V. 2: The Mirage of Social Justice. University of Chicago Press, 1978. – P. 210.

De Jasay A., The State. Liberty Fund, 1998. – 330 p.

Jefferson Th. Writings: Autobiography. Notes on the State of Virginia. Public and Private Papers. Addresses. Letters. Library of America edition. 1984. – 1600 p.

Kant I. Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Point of View (1784). Translation by Lewis White Beck. From Immanuel Kant, "On History," The Bobbs-Merrill Co., 1963.

Keith W. M. Democracy as discussion: Civic education and the American forum movement. Lanham, MD: Lexington Books. – 2007. – P. 151, 152.

Klosko George. Democratic Procedures and Liberal Consensus. – Oxford University Press, 2000. – P. 230.

Knoester M. Democratic Education in Practice: Inside the Mission Hill School. Teachers College Press 2012. – 208 p.

Landes David. Culture Makes Almost All the Difference, Culture Matters, New York: Basic Books, 2000. – P. 7.

Levine P. The new progressive era: Toward a fair and deliberative democracy. Lanham, MD: Rowman & Littlefield. – 1999. – 272 p.

Littlejohn S.W., Domenici K. Engaging Communication in Conflict: Systematic Practice. SAGE Publications. – 2000. – P. 48.

Lorenz Konrad. On Aggression. Routhledge Classics, London NY, 2002. – P. 134–145.

Marin I., Minor R. (Eds.) Beyond Politics as Usual: Paths for Engaging College Students in Politics, Kettering Foundation, 2017, – 252 p.

Maslow A. Motivation and Personality. Pierson. – 1997. – 336 p.

Mathews D. The promise of democracy: A source book for use with National Issues Forums. Dayton, OH: Kettering Foundation. 1988

Mathews D., Is There a Public for Public Schools? Kettering Foundation Press. – 1996. – 81 p.

Mathews D., Politics for People: Finding a Responsible Public Voice. University of Illinois Press. – 1998. – 288 p.

Mathews D. Reclaiming our Democracy by Reclaiming our Education. Kettering Foundation Press. – 2006. – 165 p.

Mathews D. Community Politics: A Lens for Seeing the Whole Story of Kettering Research. Connections. – 2006. – P. 3–6.

Mathews D. The Ecology of Democracy. Kettering Foundation Press. – 2014. – 231 p.

Mathews D. Can Public Life be Regenerated. Kettering Foundation Press. – 2016. – 32 p.

Mathews D. A Public Voice That's Missing. Dayton, OH: Kettering Foundation. – 2016. – 16 p.

Mead M. Letters from the field, 1925 – 1975. Harper Perennial. – 2001. – 416 p.

Miller Ron, Free Schools, Free People: Education and Democracy After the 1960s. SUNY Press, – 2002, – 202 p.

Mondale S., (Ed.) School: The Story of American Public Education. Beacon Press, – 2002. – 256 p.

North D.C., Wallis J.J., Weingast B.R. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework For Interpreting Recorded Human History. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2009. – P. 134

Shaffer T., Longo V.N. (Eds) Deliberative Pedagogy: Teaching and Learning for Democratic Engagement (Transformations in Higher Education). Michigan State University Press; 2017. – 372 p.

Snyder, T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. Basic Books, 2012. – P. 560.

Stephanie Burkhalter S., Gastil J., Kelshaw T. A Conceptual Definition and Theoretical Model of Public Deliberation in Small Face-to-Face Groups. Communication Theory. November 2002. – P. 398–422.

Tocqueville Alexis, Democracy in America. Harvey Mansfield and Delba Winthrop, trans., ed.; Chicago, University of Chicago Press. – 2000. – 722 p.

Wadsworth, B. J. Piaget's theory of cognitive and affective development: Foundations of constructivism. Longman Publishing. 2004. – 208 p.

Wandycz Piotr Stefan, The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present. Routledge; 2001. – P. 345.

Warner P. D., & Christenson J. A. The cooperative extension service: A national assessment. Boulder, CO: Westview Press. – 1984. – P. 126

Yankelovich D. Coming to Public Judgment: Making Democracy Work in a Complex World. Syracuse University Press. – 1991. – P. 224.

Yankelovich D. The Magic of Dialogue: Transforming conflict into Cooperation. New York. Simon & Shuster. – 1999. – 240 p.

ЗМІСТ

Демократія – це обговорення.....	3
<i>Розділ 1. Деліберативна освіта і громадянська компетентність: теоретичний аспект.....</i>	<i>9</i>
<i>Розділ 2. Громадські обговорення – засіб навчання деліберачії</i>	<i>25</i>
<i>Розділ 3. Демократія і освіта: становлення дорадчої педагогіки</i>	<i>50</i>
<i>Розділ 4. Методологія і практика навчання деліберачії у школі та вищому навчальному закладі.....</i>	<i>68</i>
<i>Розділ 5. Демократична освіта дорослих: дорадчі наради</i>	<i>85</i>
<i>Розділ 6. Визначення проблеми, з’ясування її суті – головні етапи деліберативного навчання</i>	<i>111</i>
<i>Розділ 7. Дорадчі наради – ефективний метод демократичної освіти дорослих громадян в умовах децентралізації</i>	<i>137</i>
Список використаних джерел	168

Наукове видання

Пилинський Ярослав

ДЕЛІБЕРАТИВНА ОСВІТА В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Посібник з організації дорадчого навчання громадян

Обкладинка *А. Камінська*

Верстка *Г. Шалашенко*

Коректор *З. Конєєва*

Підписано до друку 30.01.2018 р. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Друк офс. Гарнітура UkrainianSchoolBook
Умовн. друк. арк. 10,81. Обл.-вид. арк. 8,08.
Наклад 500 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України
(серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)
Тел. (044) 467-51-89

Надруковано СПД ПАЛИВОДА А.В.
м. Київ, пр-т Відрадний, 95/Г, оф. 410